

A BUDAI KIRÁLYI VÁRKERT AZ ÚJKORBAN

(ÉPÍTÉSTÖRTÉNETI VÁZLAT)

A budai királyi Várkert különleges szerepet tölt be kertművészetünk történetében: a királyi palotaegyüttes részeként az uralkodó (illetve helytartó, nádor) pihenését és reprezentációját szolgálta, s mint ilyen, mindig a köz- és szakmai érdeklődés középpontjában állt. Magas színvonalát kiváló tehetségű alkotók egész sora és a mintaszerűen gondos fenntartás biztosította.

A kert történetével kapcsolatban különösen sok leírás, ábrázolás, valamint tervek, térképek és iratok hazai viszonylatban szinte egyedülállóan gazdag anyaga áll a kutató rendelkezésére. Ezek egy részének feldolgozására Gombos Zoltán már az 1960-as években vállalkozott, s kutatási eredményeit könyv formában is közzé tette.¹ A források áttekintése során azonban jelentős mennyiségű, Gombos által nem vizsgált anyag került elő, amelyek újabb kutatásokra, valamint a Gombos által leírtak lényeges pontosítására és kiegészítésére sarkalltak.

Hazánk egyik legjobban dokumentált kertművészeti alkotásának történeti feldolgozása különösen hosszú kutatási időt igénylő, nagy feladat. Így első lépésként – e tanulmány megírása kapcsán – az eddig összegyűjtött adatok kronologikus rendbe szedésére, az összefüggések tisztázására, s ezek alapján a kert építéstörténetének rövid összefoglalására vállalkoztam.²

A barokk kert

Buda 1686-os ostroma során a palota és környéke rommá lett, s ezzel a Mátyás idejében virágkorát élő, Bonfini által is leírt híres reneszánsz Várkert története véget ért.³ A romok eltakarítása és a Várhegy platójának rendezése után a palota és környezete történetében új korszak kezdődött.⁴ Az új, III. Károly által építtetett barokk palotához tartozó díszkert – tehát az újkori Várkert – eddig fellelt első ábrázolását a palota környékét rendező Mikoviny Sámuelnek az 1730-as években készített, Budát ábrázoló térképén találjuk.⁵ A Várhegy keleti lejtőjén, a palota keleti homlokzata előtt, a két középkori kortinafal közötti falszorosban látható a kert sematikus ábrázolása, középen a később is meglevő szökőkúttal. Az 1749-ben, François Langer francia hadmérnök által felvett térkép már a déli rondella területén, valamint a palota és a Zeughaus közötti területen is jelöl kertet.⁶ E kisméretű, nagyrészt a középkori falak által határolt területeken létesített, egymástól elkülönülő kerteknek nem volt közvetlen kapcsolatuk a palotával. Mivel e kertábrázolások meglehetősen elnagyoltak, további következtetésekre, részletek elemzésére nem adnak módot.

A palota Mária Terézia-kori kibővítése (1749–1770) – és különösen a helytartó, Albert szász-tescheni herceg és felesége, Mária Krisztina palotába költözése (1765) – kapcsán felmerült az igény, és a lehetőség is megteremtődött, hogy az épülethez közvetlenül kapcsolódó, reprezentatív kert szülessen. E kert az újonnan épített északi szárny előtti teraszon, a mai Savoyai-szobor közelében valósult meg, alkotója nagy valószínűséggel a palota építési munkáit az 1760-as évektől felügyelő, részben tervező Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) kamarai főépítész volt. Hillebrandtnak a királynőhöz 1767. december 3-án írott feljegyzéséből tudjuk, hogy a terveket Albert főherceg kérésére újból átnézte és ismételten jóváhagyta.⁷ Ugyanitt említ Hillebrandt egy bizonyos schönbrunni holland kertészt, aki nem más, mint a kertet kivitelező Adrian van

2.2.1. Johann Jacob Meyer-Johann Ernst Mansfeld: Buda látképe, 1777 (részlet),
Barokk kert a palota keleti homlokzata előtt, két nyolcszögű pavilonnal.

Steckhoven, a schönbrunni császári kastélykert igazgatója. Steckhoven 1768 januárjában járt Budán a kert építésének ügyében.⁸ Minden bizonnyal az új teraszkertről és esetleg a többi kertrész felújításáról, átalakításáról van szó. Az újonnan bővült Várkert első ismert kertészét (*Hofgärtner zu Ofen*), Joseph Georg Tillét 1769 áprilisában említik először.⁹ Tille évi 300 forint fizetést kapott a magyar kamarától.¹⁰ Ugyanazon év október 26-án a királynő rendeletére a kamara Klagenfurtba küldte, az ottani főhercegi kastély kertjének megépítésére. Fizetését továbbra is a magyar kamara biztosította.¹¹ (Tille a 70-es évek második felében is dolgozott a klagenfurti kastélykert építésén.¹²) Grassalkovich Antal kamaraelnök 1771. március 11-én kelt jelentésében már a palota és minden tartozékainak, így a kertek elkészültéről is beszámol.¹³ Októberben egy Johannes Reich nevű kertészt (*hortulanus*) is említene az iratok.¹⁴ Az új teraszkert elkészültét jelzi Hillebrandtnak ugyanebből az évből való palota-alaprajza, „Garten” felirattal, de a részletek feltüntetése nélkül.¹⁵ Mellette, a Zeughaus és az új prépostsági épület által közrefogott területen konyhakertet (*Küchel Gartel*) jelöl a rajz.

A kibővített palota északi szárnyába 1774-ben a Sankt Pöltenből érkezett angolkisasszonyokat, 1777-ben pedig a nagyszombati egyetemet költöztették. A teraszkert legkorábbi látképe éppen az egyetem ideköltözése alkalmából készült, Budát ábrázoló metszeten látható.¹⁶ A képen a palota homlokzata előtt, fák között jól kivehető két nyolcszögű, manzárdtetős pavilon; az egyik a kert közepén, a másik pedig a Zeughaus közelében, egy kis kerek bástyán áll.¹⁷

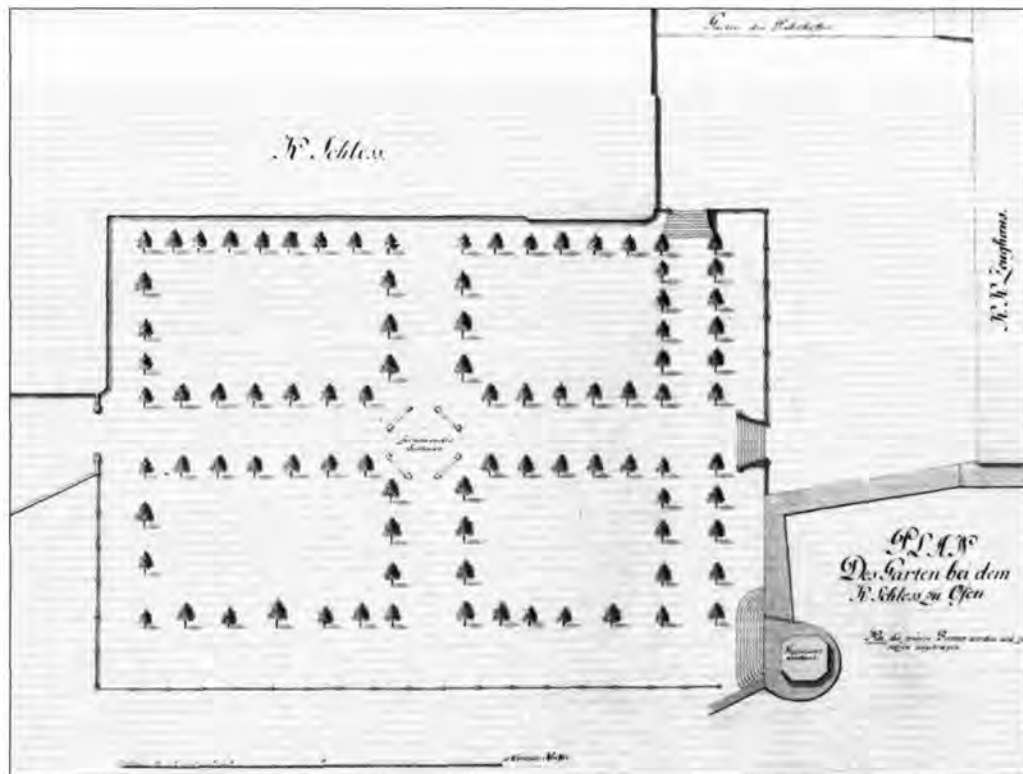
1781-ből fennmaradt egy helyszínrajz az épület közvetlen környékéről, amely már ábrázolja a teraszkertert négy részre osztó fasorokat, s megnevezi a palotához tartozó egyéb területek rendeltetését is.¹⁸ A középrizalit előtti keskeny, közepén ívesen kiszélesedő területet a „nemes ifjak felüdülő helye”-ként (*locus recreationis Nobilium parvulorum*), a keleti falszorosban és a palota alatti déli teraszon létesített kerteket pedig a „hallgató urak kertje”-ként (*Hortus Domini Auditoris*) említi. Utóbbi mellett terült el a homokkal felszórt nyári lovaglóiskola (*Locus pro Schola equestri aestivali*).

A Várkert első ismert kerttervei 1789-ből valók, s a palota északi szárnya előtti teraszkeret átalakításához készültek;¹⁹ a kertet felosztó vadgesztenye-allék²⁰ pótlását, egyes fák cseréjét, illetve az allék metszéspontjában álló lécrácsos pavilon bontását írták elő. A bekerített kert díszkapuja a palota középrizalitja felől nyílt.

A Duna felől a várfal tetején végigfutó kő mellvéd határolta. A Zeughaus felé egy magasabb szinten haszonkert (zöldséges és gyümölcsös) csatlakozott hozzá, melyhez az észak–déli irányú allé tengelyében íves, egykarú lépcső vezetett. Az eredeti állapotot feltűntető alaprajzon közepén, az allék metszéspontjában a már említett, szabályos nyolcszög alaprajzú, lécrácsos falú (treillage) pavilon látható, melyet – feltehetően ad-digra leromlott állapota miatt – a terv bontásra ítélt (*zurásirendes Lusthaus*). A kert északkeleti sarkán, a várfal kerek bástyáján megtaláljuk a másik, szintén nyolcszögű, de téglából épített pavilont is. Az allék által közrefogott, téglalap alakú területek kialakítását nem ismerjük, mivel ezeket a tervek üresen hagyják. E mezőket a XIX. század elején egyszerű gyeptáblákkal töltötték ki.²¹ A tervek a középső pavilon lebontásán túl az allék pótlását, illetve egyes fák cseréjét írják elő.

1783-ban II. József elrendelte az egyetem Pestre helyezését, amely 1786-ban történt meg. 1790-től Sándor Lipót nádor költözött a palotába. Korai halála miatt mindössze öt évig lakott itt, de ez alatt a kertben lényeges átalakításokat végeztek. Az 1792-ben megkezdett fejlesztéseket sikerült kutatásaim során feltárni. A felső terasz kert lebontott pavilonja (*Trilasch Lusthaus*) helyén 1792 novemberében márvány medencéjű szökőkút építését határozták el, s bár a medence építésére 2520 forintot szántak, az végül nem készült el. Ugyanekkor a rondella területén gyümölcsfák ültetését és a fák nevelését szolgáló szabadon álló rácsok, valamint primórágások kialakítását irányozták elő.²² Szintén 1792-ben határozták el a palota déli homlokzata alatti teraszon az egyszerű kialakítású üvegház,²³ valamint egy szinttel lejjebb, a rondella fölött (a lovaglóiskola mellett) trapéz alaprajzú kertészlak építését.²⁴ Mindkét épület tervei fennmaradtak.²⁵ Ekkor nevezték ki a Várkert új kertészét, Mayer Dávidot, akinek elődjéhez hasonlóan 300 forint évi jövedelmet biztosítottak.²⁶

Ismeretlen szerző: A palota északi szárnya előtti terasz kert átalakítási terve, 1789.
Középen a lebontásra ítélt pavilon. MOL, T 14., no. 1., BT 57.

1793 márciusából maradt fenn a teljes Várkert első részletes ábrázolása, mely a barokk stílusú kert építésének befejező szakaszából való, s annak lényegében a végleges állapotát rögzítette.²⁷ E helyszínrajzon jól látható – az eddig megismert részleteken túl – a palota középrizalitja előtti kertrész, valamint az alatta, a keleti falszorosban létesített kert és a rondella területén kialakított gyümölcsös alaprajza is. A palota közep-tengelyére illeszkedő kertrész feltehetően már arra az időre elkészült, amikor 1781-ben a „nemes ifjak fel-üdülőhelye”-ként említik. Középpontjában, a palota kerti kijárata előtt szökőkút kapott helyet, melytől sugárirányban ágaztak szét az utak, körcikkre osztva az íves vonalú kis területet. A rondellában is szabályos cikkeket alkotnak az utak, melyek közül kettőt keresztirányban redélynevelésű, azaz rácsra kötözött ágú gyümölcsfák szegélyeztek. A rondella fölötti teraszon látható az egy évvel korábban megépített kertészház és közvetlenül mellette (a nyári lovaglóiskola szélén) a húsz ló befogadására alkalmas, L alakú istálló.

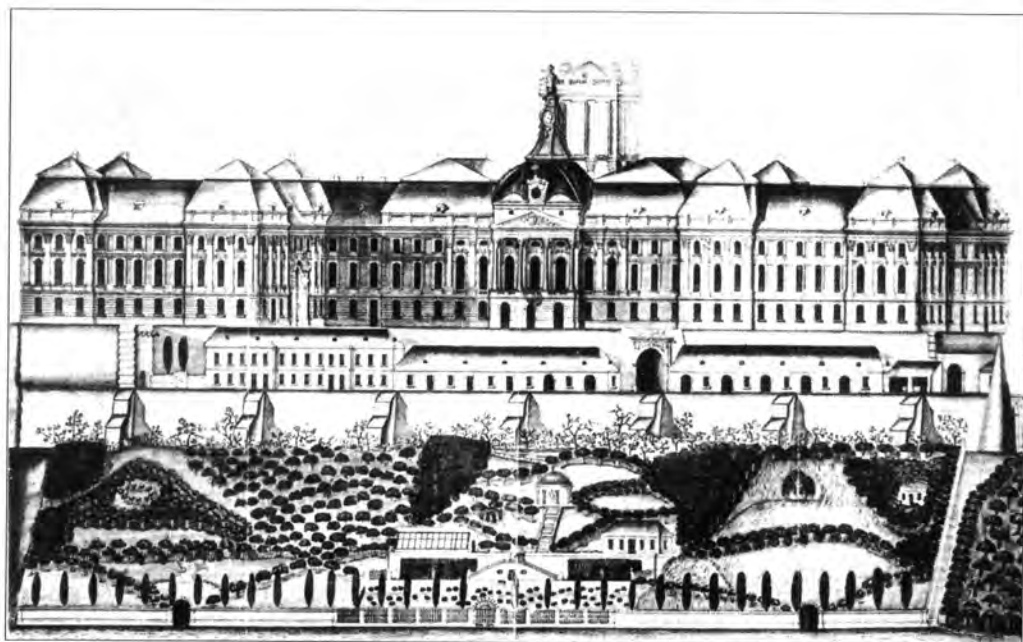
A keskeny falszoros közepén találjuk a már Mikoviny térképén is ábrázolt kerek szökőkút-medencét. A szökőkút mellett hosszan elnyúló gyepes partert nyírott örökzöldek kísérik, két végén virágos parter kapott helyet. A falszoros északi, keskenyebb végébe zárt sövényfalakkal határolt intimebb kertrész (boszké) került. A hegy platójától nyugatra, a palotánál alacsonyabb szinten fekvő falszorosban, az „Újvilág” területen különböző melléképületek kaptak helyet. Az ez alatt végigfutó keskeny, úgynevezett Nyúlkertet zöldszékesnek használták.²⁸ E helyszínrajzon még nem szerepel az az üvegház, amelynek építését 1792-ben határozták el. Helyén ekkor még építési anyagok tárolására szolgáló raktár állt, tehát az új épület csak ezt követően készült el. Egy másik – közvetlenül a rondella fölött megépített – üvegházat (hidegházat) viszont már jelöl a rajz.

A valódi uralkodói kert szerepét csak rövid időszakokban betöltő barokk Várkert csupán a középkori falak közötti kis területeket foglalta el a palota közvetlen környékén, s a dísz- és haszonkertek hasonló súllyal jelentek meg benne. Méretét és díszítőelemeinek összetettségét tekintve a XVIII. század második felének akár a többi udvari, akár a nagyobb hazai főúri kertépítkezéseivel összehasonlítva, nem sorolható a jelentőségek közé, stílárís szempontból pedig kissé konzervatívnek mondható. Bővítése, nagyformátumú barokk kertkompozíció kialakítása (a falak bontásával és a meredek hegyoldal teraszosításával) óriási költségekkel járt volna. A felső terasz kert tervezője a rendelkezésre álló adatok alapján szinte biztosan Hillebrandt lehetett, de Steckhoven, esetleg Tille szerzőségét sem zárhatjuk ki teljesen. Azonban bármelyikük alkotása volt is a kert, európai szinten is jegyzett mester keze nyomát viselte. A barokk Várkert lényegében megőrizte formáját egészen a palota 1849-es ostromáig, és szerves részévé vált az új, nagyobb, jelentősebb kertegyüttesnek.

A tájkert kiépítése és fénykora (1793–1849)

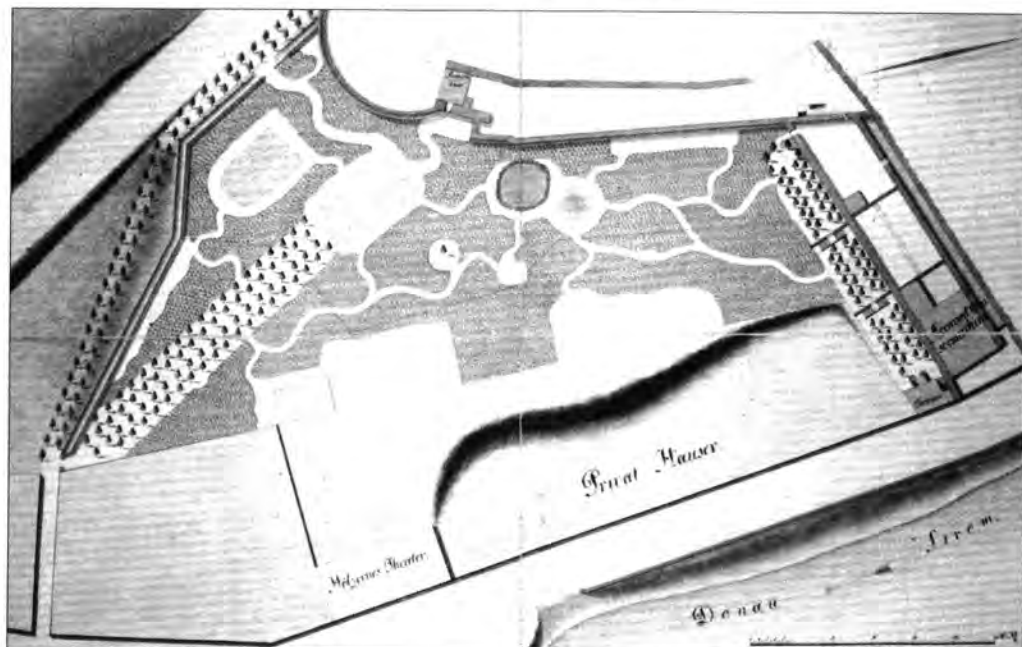
1792-ben Franz Holzinger budai polgár kezdeményezésére, Talherr József kamarai építész tervei szerint megépült a Tabánból a Várhegyre, a palota udvarára felvezető gyalogút, amelyhez a déli várfalon kaput kellett nyitni.²⁹ Ez a mai Buzogánytorony melletti Ferdinánd-kapu elődje volt. Az út a kapun át az „Újvilág” területére, onnan pedig egy kanyarodó és erősen emelkedő alagúton át a hegytetőn álló palota udvarára érkezett. A kapu és az út építése kapcsán padok, fából készült gloriett és más épületek elhelyezését is terveztek, de ezek megvalósulásáról nem kerültek elő adatok.³⁰ Az út építésével megkezdődött a Várhegy déli lejtőjének rendezése és használata.

1793 körül, mikorra a palotát körülvevő barokk kertegyüttes építése befejeződött, a déli várlejtőn Sándor Lipót igényei szerint már új szellemű s jóval nagyobb kiterjedésű szentimentális tájkertet létesítettek. Az új, kanyargó utakkal behálózott, facsoportokkal és virágágyakkal díszített kert tervezőjének hagyományosan a jól ismert, zweibrückeni születésű Bernhard Petrit (1767–1853), korának kiemelkedő tehetségű kertépítőjét tartják, akit állítólag a nádor hívott Magyarországra.³¹ A vedródi, hédervári, rárói kastélyparkokat, valamint a pesti Orczy kertet alkotó Petri munkásságát a budai Várkertben – megbízható adatok híján – egyelőre sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. Szerzőségét megkérdőjelezi, hogy amíg az említett kertekről Petri leírást is közölt a lipcsei *Almanach und Taschenbuch für Gartenfreunde* kötetében, addig a nemzetközi szinten nagyobb érdeklődésre számot tartó budai Várkertről nem jelent meg ott hasonló.

*A Várhegy nyugati lejtőjére tervezett tájkert látványterve, 1790-es évek.
Megjelent: HAUSZMANN, 1900a, 71. kép.*

Ismeretlen szerző: A Várhegy délkeleti lejtőjére tervezett tájkert első ismert terve, 1790-es évek. Papír, vászonra húzva, tus, akvarell, 40 × 64,5 cm. Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Kartensammlung, FKB C.85-a/7.

A XVIII. század végéről fennmaradt egy ismeretlen szerzőtől származó, a Várhegy nyugati lejtőjének rendezésére és parkosítására készült, megvalósulatlan kert-látványterv, melyet reprodukcióról ismerünk.³² E tervezett kert lényegében a Mátyás-féle reneszánsz kert területén létesült volna. A rajzon a kert a szabálytalanul elrendezett növényzet ellenére is alapvetően szimmetrikus felépítésű, a hegy tövében nyíló kovácsoltvas kertkapu fölött balra üveg ház, jobbra egyszerű kertészlak áll. Az enyhén kanyargó utakat fasorok szegélyezik. A kert déli részén lugas, északi felében szobor látható. A kert középtengelyébe kör alaprajzú, klasszicista tempietto (*monopterosz*) került volna, benne szoborral. E terv megvalósításához a Nyúlkert falának lebontására, illetve a hegyoldal nagymértékű tereprendezésére lett volna szükség, ami igen nagy költséggel járt volna.

A királyi palotához csatlakozó, a hegyoldal adottságait figyelembe vevő, azokat jobban kihasználó tájkert végül a Várhegy déli lejtőjén épült meg 1793 és 1795 között. Az új – úgynevezett „Alsó” vagy „Angol” – kert nyugat felé az új, déli várkapuhoz vezető útig, dél felé a Szarvas térig húzódott. Kelet felől a Várhegy alján épült Duna-parti házsor, észak felől pedig a palotától a Dunáig húzódó kurtinafal (az úgynevezett Vízholdó lépcsővel) határolta.

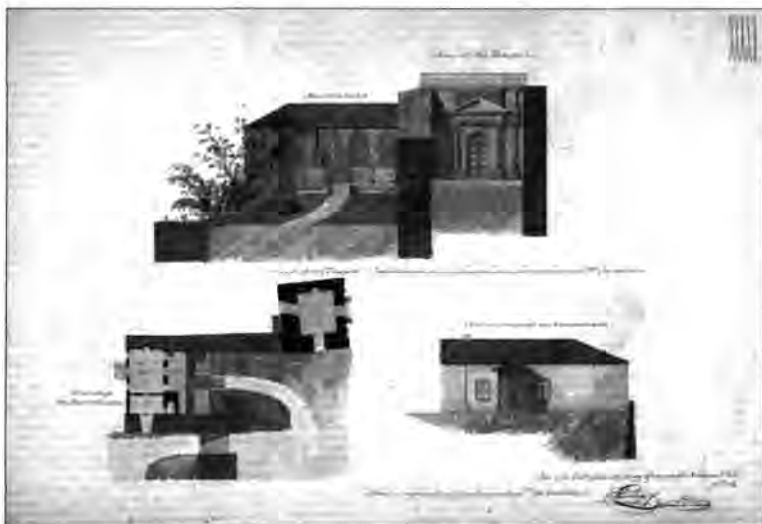
E terület kertépítészeti rendezésére készült az a Bécsben őrzött, eddig ismeretlen kertterv, amely nagy valószínűséggel a tájkert legkorábbi tervének tekinthető.³³ A sajnálatosan szignálatlan terv szerint a terület közepe táján reprezentatív kettős allé húzódik a kert délkeleti sarkától – a Sándor lépcső felső végétől – a rondella felé, amely hosszúkás, lekerekített téglalap alakú gyepes térségben végződik. Közélemben, az előbbtől nyugati irányban hasonló méretű, déli végén félköríves, északi végén egyenes lezárású tér látható. E két térség rendeltetését nem ismerjük. A terv a Duna partján, a Vízholdó lépcső alsó végénél vízmű épületet, amellel pedig szintén kettős alléval kísért lépcsősort ábrázol, amely három teraszt alkot. A hegyoldalon lefutó két, párhuzamos fal közé zárt keskeny területen a déli falhoz kicsiny épület csatlakozik, melyet nem nevez meg a tervlap. A terv a rondella szélén, az egykori Zsigmond-kori kaputorony helyén „parasztházat” (*Bauernhaus*) jelöl. Ennek közelében, a várfalak alatt kerek, sziklával szabálytalanul körbevett halas medence látható. Mellette hasonló méretű (feltehetőleg a medencéből kikerült földből) kúp alakú dombocskák emelkedik.

A Duna-parti házsor mellett nagy kiterjedésű, fehéren hagyott foltok láthatók. A hegyoldalban létesítendő kert a XVIII–XIX. század fordulóján hazánkban általánosan elterjedt átmeneti, más néven szentimentális kertstílus jellemzi, melyben a kacskaringós utakkal erős kontrasztot képeztek az említett (a barokk kertek jellegzetességeit őrző) egyenes allék és teraszok; az érzelmekre pedig romok és más hangulatkeltő elemek hatottak. Bár a terven ábrázolt elemek legtöbbje a későbbi terveken, térképeken is megjelenik, bizonyos részletek (a kettős allék, a medence szabálytalan kő szegélye és a nyugati gyepes térség) sehol másutt nem kerülnek elő. E kertterv keltezés és szignó híján pontosan nem datálható, de éppen a meg nem valósult (nem fejlesztésre utaló) részletek miatt valószínűsíthető, hogy egy, az 1790-es évek közepe táján készült ötlettervről van szó, amely lényegét tekintve megépült.

A terven jelölt parasztház alaprajza nyomán azonosítható azzal az épülettel, amely egy évszázadon keresztül itt állt, tehát ez is a terv megvalósult, lényeges elemei közé tartozott. A későbbi tervekről ismert parasztházat az angliai tájkertekben a XVIII. század első felétől, nálunk a század utolsó harmadától kezdve szokásossá váló gotizáló formában, műromszerűen alakították ki úgy, hogy a Zsigmond-kori, eredeti gótikus kapu maradványait ügyesen beillesztették a homlokzat összképebe.³⁴ Ily módon a valódi gótikus rom a gotizáló műrom részévé vált. (E kaputorony maradványainak koronként különböző felhasználása – látni fogjuk – kitűnően jelzi a romokkal kapcsolatos szemlélet változását a XVIII. század végétől a XX. század közepéig.)

Sándor Lipót 1795-ben bekövetkezett halála után öccse, József főherceg (előbb helytartó, majd nádor) költözött a palotába. Egy évvel később a frissen elkészült Várkertet Vályi András mutatja be: „E Királyi Várnak környéke egészen más színbe öltöztetett néhai böldeg emlékeztető Királyi Fő Hertzeg Sándor Leopold által; mert a’ hegy oldalán lévő térség, és annak egész mellyéke Pest felé, faragott drága képezetekkel, Angliából hozott ritka fa tsemetékkal, a’ kert részeinek mesterséges felosztása, és a Várba felvezető gyalog út mellett kőfallal lett békerítettése, ’s a’ szép remete háznak ide lett építettése által, egészen új éle-

2.2.9. A parasztház és a Diana-templom helyreállítási terve, 1857.

tet, 's eleven séget veve magára, a' királyi kastélynak mellyéke; sőt egy új, 's rézzel fedett épülettel is felékesíttetett. Melly mindenkor nevedő szépíttetését, e' vár vidékjének Felsőéges Királyi József Fő Hertzeg is folytattat, és leg közelebb egy új alkalmas gyalog Duna vízéhez való lejöhetésnek úttya, és épületetkélje is készült el a' partnak allyán; mellyből az Ország úttyára vagyon a' kilátás."³⁵

József nádor, a híres margitszigeti és alcúti park alapítója, budai lakhelye környezetének szépítésére is nagy gondot fordított, s időről időre újabb területekkel bővítette a kertet.³⁶ A nádor fejlesztési elgondolásairól egy Bécsben őrzött kertterv tanúskodik, amely 1807. augusztusi datálású.³⁷ Elképzelhető, hogy a szignálatlan terv készítője a schönbrunni császári kertészetben tanult Tost Antal (177?–1849), aki 1808-tól négy évtizeden át a Várkert főkertésze volt, de felmerülhet apjának, Joseph Tostnak, a császári kert (majd Schlosshof) főkertészenek szerzősége is, mivel eredetileg őt hívta a nádor Budára. (Másik két fiát is a nádor pest-budai kertjeiben alkalmazták: Károlyt a Margitszigeten, Vencelt a lágymányosi Nádorkertben. Az alcúti főhercegi park is Tost Károly alkotása.³⁸)

A gondosan megrajzolt és feliratokkal ellátott tervlapon az akkor már álló épületeken kívül számos tervezett építmény látható, melyeknek csak egy része valósult meg. Már korábban – a tájkert elsőként ismertett terve alapján, de annál egyszerűbb formában – megvalósult a Dunához levezető, Vályi által is említett kerti lépcső, az országút melletti kilátóterasszal. Megépült az a (későbbi terveken „Garten Saettl”-nek nevezett) kerti lak is, amely a Vízfordó lépcső és a déli kortinafal találkozásánál kapott helyet, s amely hátul a kortinafalnak támaszkodott. Talán ez volt az a „rézzel fedett épület”, melyről Vályi is említést tett. A rondella alatt látható az első tervről megismert (ezúttal már szabályos kövekkel szegélyezett), vizinövényekkel beültetett medence, amelyben később teknősbékákat is tartottak.³⁹ Közélemben kerek rózsalugas látható, benne körbefutó paddal. A hegy délkeleti oldalán, a Duna-parti házsor fölött a tervlap szőlőültetvényt ábrázol, s a korabeli látképek is arról tanúskodnak, hogy ezt a területet ekkor még nem foglalta el a tájkert. A terv az ültetvény szélén csőszkunyhót (*Hüterhütte*) is jelöl. Az új várkapuhoz vezető gyalogút másik (nyugati) oldalán is szőlőt természettek, ezt a területet később is Szőlőskert néven emlegették.

A rondellába vezető egykori Zsigmond-kori kaputorony helyén álló, már a korábbi terven is parasztháznak nevezett műromszerű építményt a tervlap „holland parasztház”-ként (*Hollandisches Bauernhaus*) említi. A kertben állt egy másik, középkori kőfaragványok felhasználásával épített műrom (*Ruderum samt Grabstein*) is, amely a keleti hegyoldal falaihoz csatlakozott. Ez – egy itt elhelyezett római sírkőről – később a hangzatos „Török sír” nevet kapta. A tető nélküli helyiségre emlékeztető műrom a kazamatákat rejtő várfalnak és egy keskenyebb, kelet felé lefutó falnak támaszkodott, s átjárót képezett a vízmű fölötti keskeny kertbe. Ebben a falak közé szorított, zárt, meredek ketrészben kicsiny, két helyiségből álló remetelak kapott

helyet. Ezt az építményt már a tájkert legkorábbi terve is jelölte, felirat nélkül.⁴⁰ A terven a kerti építmények sorában találjuk a galambházat, melyet a keleti falszorosban, a kazamaták nyílásában jelöl. Később leírás is említi ugyanitt.⁴¹

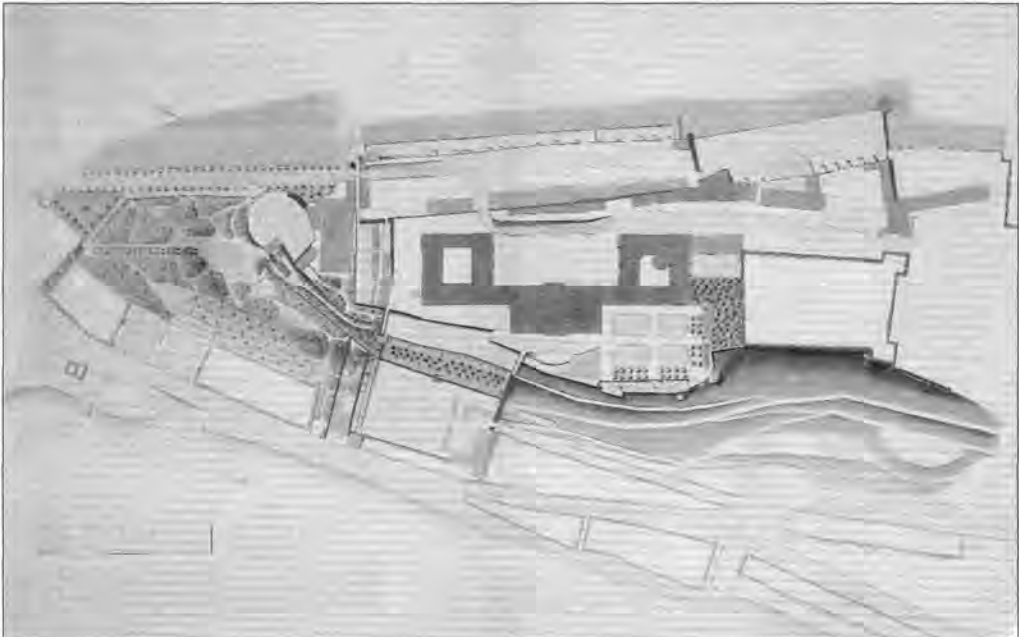
A XIX. század elején a kert területe tovább nőtt kelet felé. A Duna partján, az országút szélén álló házors egyes telkeit a nádor megvásárolta, s bennük konyhakertet létesített.⁴² Hasonlóan haszonkertet hozott létre a keleti hegyoldalban is, a két kortinafal közötti területen, egy korábbi élelmiszerraktár helyén.⁴³ Ide került az új, nagyobb kertészház is, amely mellett hosszú, egyszerű üvegházak kaptak helyet.⁴⁴ Mindkét új kert-részben szabályos, négyszögekre osztott haszonkerteket létesítettek. A rondella fölött 1792-ben épített, trapéz alakú kis kertészházat ekkor magtárnak (*Saamenhaus*) használták, a mellette álló, korábban istállónak használt L alakú épület pedig a kertészegédek lakása lett.

József nádor fejlesztései nemcsak a kerti építmények, újabb kertrészek létesítésére, hanem egyes részletek átalakítására is kiterjedtek. Ebből az időszakból már jó néhány helyszínrajzot és látképet ismerünk, melyeken a kisebb változtatások jól nyomon követhetők.⁴⁵ Az 1830-as évek végén a kert délkeleti sarkából a rondella felé vezető vadgesztenyesor felső végénél a korábbi szabályos, kissé lekerekített téglalap alakú gyepes térséget átalakították, helyén íves utak kanyarogtak. Hasonlóképpen a vízmű melletti terasz és az onnan induló allé is megszűnt, szintén íves utaknak adva helyet.⁴⁶

A botanikában járatos nádor számos különlegességgel is gazdagította a kert növényállományát. Törekvésének fényes bizonyítéka a kert 1826-ban összeállított növényjegyzéke, amely a melegházi növényekkel és az egynyári virágokkal együtt nem kevesebb, mint 2440 növényfajt és -fajta tartalmaz.⁴⁷ A korabeli leírások több mint 300 rózsafajtát említenek.⁴⁸

A kertet József nádor megnyitotta az érdeklődők számára, az ugyanakkor fontos reprezentációs színhellyé is vált. 1814-ben előbb Buda városa rendezett itt ünnepséget Lajos főherceg tiszteletére, majd ugyanebben az évben a nádor adott kerti fogadást a bécsi kongresszust követően Pest-Budára látogató Sándor cár, I. Ferenc és III. Frigyes Vilmos porosz király számára. A kert útjait, lépcsőit mindkét alkalommal kivilágították

2.2.4. A palota és környékének helyszínrajza az Ellipsz sétány létesítése (1838) után.

Petrich András (1765–1842)–Richter Antal Fülöp (XIX. század első fele): Buda és Pest a Gellérthegyről, 1818. Színezett rézkarc, 44 × 57,4 cm. MNMTKcs, lt. sz.: T.1169.

és piramisokkal díszítették, de hangverseny, illetve színelőadás is emelte az ünnepek fényét. A korabeli sajtó részletesen beszámolt az eseményekről: „Buda [...] előljárói kikérték magoknak, hogy [...] Lajos Fő Hercegnak az ő magas személyéhez és az egész Felső Uralkodó Hához viseltetett hív tiszteleteknek bizonyására nagy muzsikát adhassanak, mely Ő Császári Fő Hercegségének a’ Palatinusnak kertjében a’ Király Vár körül ment végbe. Ezen tiszteletet díszítette a’ kertnek szép megvilágítása, hol a’ számos lámpásoknak tündöklő sorai közepén egy fényes Pyramis állott az ünnepek jelentésére...”⁴⁹ A három uralkodó látogatásakor pedig „...Kivált képpen elragadta a’ szemet Ő Császári Fő Hercegségének a’ Palatinusnak kertje, mellynek felosztásai, ’s ágyai sűrű világosságaikkal annak minden díseit végnélkül tetszetősekké tették. Az pedig egyetlenegy tündér kép volt, mellyet a’ kertbe vezető garábitsok mutattak, mert az a’ lejtős járás olly gazdagon kivolt rakva lámpásokkal, hogy nem garábitsokat, hanem lángolva leomló tüzeket tűntettek a szembe.”⁵⁰

A kertnek több részletes leírását is ismerjük ebből az időszakból. 1822-ben Schams Ferenc Buda városát leíró munkájában hosszan és érzékletesen mutatja be a kert szépségeit: „...Így vezet az út a vízvezeték egy íve alatt a kert legnagyobb és legbájosabb részéhez, az angolparkhoz. Virágzó és lombos sövények mellett, kisebb és nagyobb dombok között kanyarognak az utak, és minden lépés után újabb meglepetést tárnak a sétáló elé. A növényvilág buja sűrűségétől elfáradt szem csakhamar a művészet válogatott alkotásaira bukkan, itt valamely régiség kelti fel csodálatunkat, ott kerek vagy tojásdad táblákban elhelyezett pompás tavaszi virágok tarka gyűjteménye köti le figyelmünket...”⁵¹ Hasonlóan részletes leírás maradt fenn Novák Dánieltől is, aki így mutatja be a rondellán létesített kertet: „...Egy kellemes parasztházon átballagva érünk a’ mulató kertecskébe, melly a’ vár’ egyik rondelláján van elrendelve, trillagek által felosztva, ’s ellátva bőven virágokkal ’s gyümölcsfákkal, honnan ismét szép kilátást nyerhetni, különösen a budai hegyek felé...”⁵² Fényes Elek leírásából azt is megtudhatjuk, hogy a kerti vízvezetékek puskacsövekből készültek.⁵³ A Várkertben két évig kertészegédként dolgozó id. Pecz Ármin (1822–1896), a XIX. század egyik legkiemelkedőbb magyar kertépítője idős korában írott visszaemlékezéseiben szintén ismerteti a kertet.⁵⁴

A Várkert későbbi története szempontjából meghatározó jelentőségű a Várhegy keleti oldalán 1838-ban létesített úgynevezett Ellipsz sétány, amely a budai polgárság számára épült. A Pest felől jól látható (így arra remek kilátást nyújtó) területen hosszú szerpentinutakat alakítottak ki, melyeket végig fasorok kísértek. A sétány egyik kiteresedésének alakjáról nyerte nevét (ezt egy korabeli helyszínrajz készítője „kerekdék”-nek magyarította⁵⁵). Az ünnepélyes felavatáskor a helyszínen hangversenyt is tartottak.⁵⁶ Az Ellipsz sétány kialakításával megkezdődött a palota előtti (az északi kortinafaltól északra fekvő) keleti hegyoldal rendezése. Bár a Várkert terepadottságai – meredek hegyoldal, korlátozott terület, egyes kertrészeket elzáró várfalak – nem kedveztek egy nagyszabású klasszikus tájpark kialakításának, mégis sikerült olyan, a lehetőségeket – például a körben kitaruló pompás kilátást – messzemenően kihasználó, harmonikus kompozíciót létrehozni, amelyet a XVIII. század végétől kezdve lényegében a II. világháborúig csak gazdagítottak, és mindig az újabb igényekhez, stílusokhoz igazítottak.

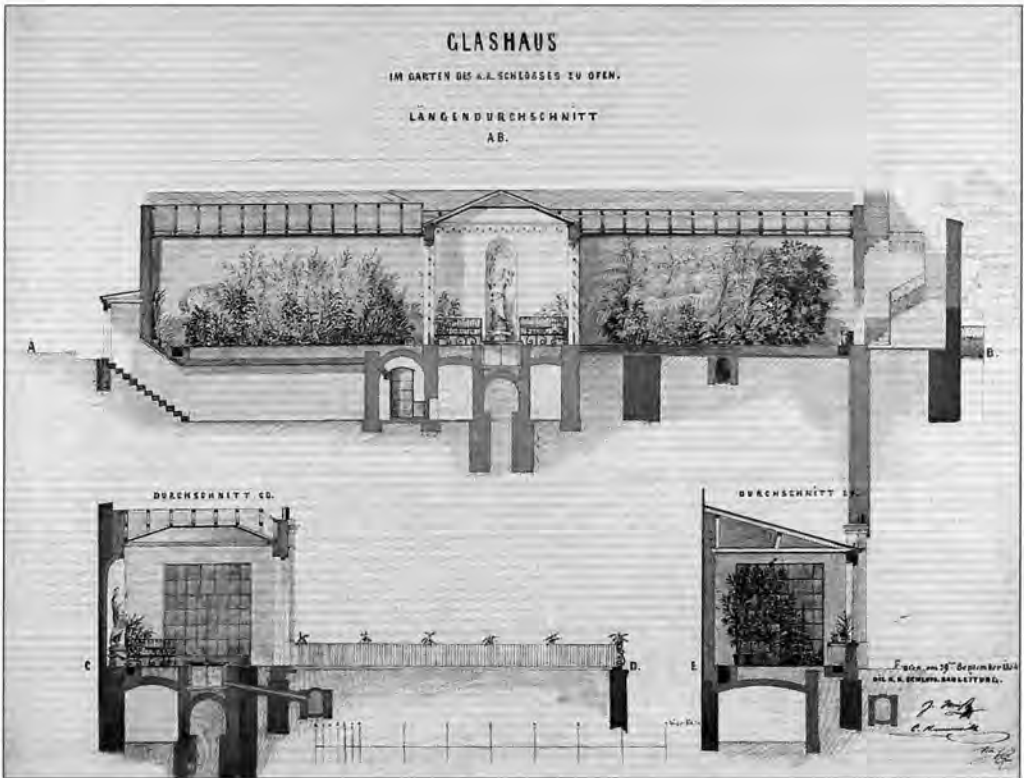
A Várkert helyreállítása az 1850-es években

A vár 1849-es ostroma a kertben is jelentős károkat okozott. A kertbeli új épületeket, valamint a régiek felújítását a palotán dolgozó építészek: Carl Ehrenberger és Carl Neuwirth tervezték; elképzeléseiket Holczer József mérnök-asszisztens, valamint Lerch és Ulrich rajzolóok öntötték formába. A munkálatokat előbb Schurer von Waldheim kormánytanácsos, az ő halála után pedig (1854-től) Joseph Weiss építési felügyelő irányította.⁵⁷ A bontások már 1850-ben elkezdődtek, s az átépítés 1857-re lényegében be is fejeződött.

A palotától délre fekvő teraszokon álló két üvegházat lebontották, s a felső helyére nagyobb, reprezentatívabbat építettek.⁵⁸ A hosszúkás ötszög alaprajzú új üvegház alakját a várfal vonalának megtörése határozta meg. Délre néző főhomlokzatát háromtengelyes, félköríves záródású nyílásokkal ellátott, attikával koronázott középrizalit tette díszesebbé, mely mögött reprezentatív szalon kapott helyet.⁵⁹ A kőburkolatú szalon berendezése kárpitozott öntöttvas ülőgarnitúrából állt, ezt Kern József pesti öntöttvas-bútorgyárából ren-

Kölbl Simon József (XIX. század): A várkertészet az üvegházakkal, 1849 körül. Papír, lavírozott tus, 29 × 44,7 cm. BTM Fővárosi Képtár, lt. sz.: 52.28.5.

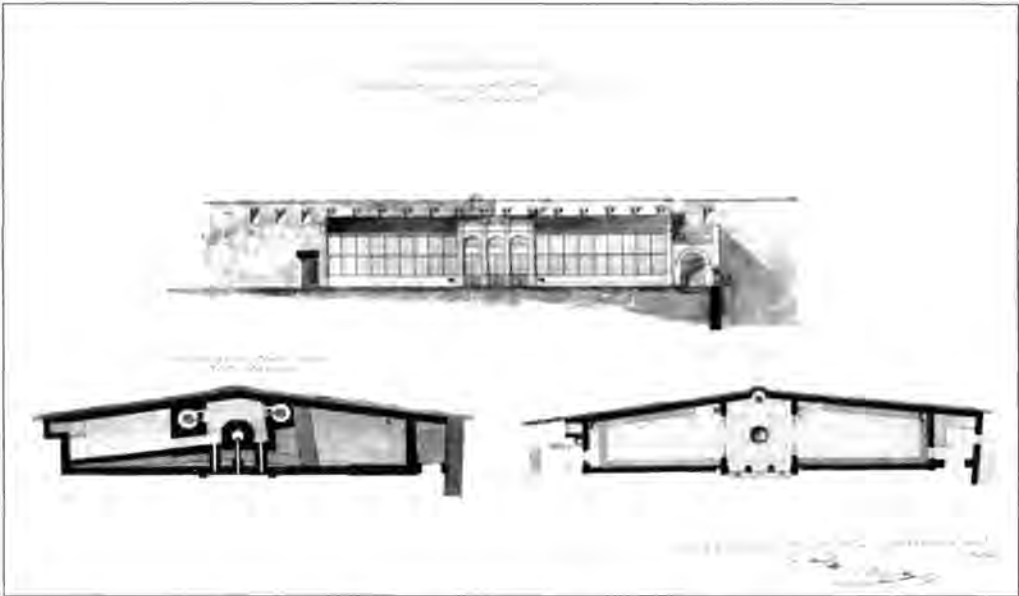

2.2.8. Josef Weiss–Carl Neuwirth–Ulrich: Az új üvegház hosszszelvénye és keresztmetszetei, 1856.

delték.⁶⁰ A bejáratl szembeni falfülkébe egy *Ruth*-szobrot terveztek felállítani bronzból vagy márványból. A szobornak több rajzát is ismerjük: Carl Ehrenbergertől⁶¹ és Francischetti szobrásztól.⁶² Utóbbi márványból készíttette volna el, de a bécsi Mohrenberg cég katalógusából való bronzszobor rendelése is szóba került.⁶³ Végül azonban a szobor anyagi okokból nem valósult meg, helyére egy posztamensre kígyókkal és szörnyekkel díszített, ónból öntött nagy vázát helyezték.⁶⁴ A szalon két oldalán – a korábbi két üvegházat kiváltandó – egy-egy hideg, illetve meleg helyiség kapott helyet, a hasonló üvegházak hagyományos felépítésének megfelelően.

Budavár 1849-es ostroma előtt az üvegházak növényeit Alcsútra menekítették. 1852-ben felmerült az az elképzelés, hogy a bicskei Batthyány-kastély növényházaiból a Nagy Károly csillagász által 1848 előtt gyűjtött értékes növényanyag megmaradt részét a királyi palota új üvegházába szállítanák. Hogy ez végül megtörtént-e, nem tudni.⁶⁵

Bár Ybl Ervin szerint valamennyi kerti építmény elpusztult,⁶⁶ joggal feltételezhetjük, hogy az 1850-es évekből fennmaradt tervekről ismert gotizáló parasztház lényegében megőrizte a fél évszázaddal korábbi „holland parasztház” eredeti kialakítását,⁶⁷ ugyanis az épület számlái csak kisebb-nagyobb javításokról szólnak.⁶⁸ Az épület főhomlokzata elé új fakorlátot, hátsó, rondella felé nyíló ajtaja fölé pedig esővédő tetőt kapott. Bizonyosan szintén csak felújították a magtárnak használt egykori (1792-ben épített) kertészlakot, melynek eredeti és felújítási terveit is ismerjük.⁶⁹ Hasonlóképpen csak felújításról lehet szó a parasztház közelében, a hajdani alsó üvegház alatti kazamatában helyreállított kisméretű, klasszicista homlokzatú Dianatemplom, valamint a Vízfordó lépcső tetejére épített kerti lak (*Garten Saettl*) esetében is.⁷⁰ Új építmény volt viszont a palota déli homlokzata előtt, a felső terasz szélén végigfutó farácsos folyosó (*Wandelbahn*).⁷¹ Eb-

2.2.7. Josef Weiss–Carl Neuwirth–Holczler József: Az 1850-es években épített új üvegház homlokzata és alaprajzai, 1856.

ben az időszakban bontották le a palota északi szárnya előtti teraszkertről álló – az ostromot egyébként átvészelő – nyolcszögű barokk pavilont.⁷²

A helyreállítás nem sokat változtatott a kert korábbi felépítésén.⁷³ A korabeli alaprajzok nyomán megállapítható, hogy nyugat felé a Ferdinánd-kapuzhoz vezető út túloldalán, a korábbi Szőlőskert területével bővítették a kertet, bár az út továbbra is közcélokat szolgált. A délkeleti hegyoldalon elterülő szőlőültetvény, valamint a korábbi zöldségek helyén is tájkert jellegű kertrészeket létesítettek. Az úgynevezett Újvilág területen lebontották a korábbi melléképületeket, s gyümölcsösöt telepítettek. Ide költöztették a nyári lovaglósiskolát is. A barokk eredetű kertrészek ekkor veszítették el eredeti formájukat. Bár a keleti homlokzat előtti felső teraszkertről egyes fasorai megmaradtak, négyyszögű tábláit továbbra is szimmetrikus, de íves mezők váltották fel, virágágyakkal. A rondellabeli gyümölcsös és a Duna melletti kertészet területét is tájkert foglalta el. A Duna-parti házsorba ékelődő kisebb zöldségek helyén faiskolát létesítettek.

Bár az 1792-ben létesített déli kaput és gyalogutat kocsiúttal is járható szélességűvé építették át 1837-ben,⁷⁴ az 50-es években, az Alagút építése kapcsán újból felmerült a várba vezető kocsitak kiépítésének kérdése, melyre számos terv született. Clark Ádám eddig ismeretlen szerpentinút-tervei az Ellipsz sétány területére készültek, melyek megépültével a sétány megszűnt volna.⁷⁵ Clark e terve kapcsán Széchenyi Istvánra hivatkozik mint ötletadóra (*Projectirte Auffahrt von der Idee des Grafen Stefan Széchenyi, Entworfen von Adam Clark*), s ez valószínűsíti, hogy a Várhegy keleti oldalára tervezett, az alagút építésével szorosan összefüggő út ötletét is Széchenyinek köszönhetjük.⁷⁶ E tervek mellett Reitter Ferencről és Pribék Béla mérnöktől (*Wegmeister u. diplom. Ingenieur*) is fennmaradtak hasonló szerpentinút-tervek,⁷⁷ továbbá a Ferdinánd-kapuzhoz vezető kocsitak kényelmesebbé tételére is készült terv, mely az egyenes utat – a Várkert területét is érintve – szerpentinzerűen kanyargóssá tette volna.

Mindezek azonban csak elképzelések maradtak, egyik sem valósult meg. Helyettük a ma is létező, az Ellipsz sétányt észak felől megkerülő Hunyadi János út épült meg, szintén Clark tervei alapján.⁷⁸

Hunfalvy János 1856-ban már így ír a Várkertről: „...a várpalota legszebb díszével a várkert szolgál, melly azt három oldalról környezi. [...] Az ostrom alatt az is sokat szenvedett, de most már helyre van állítva, sőt

a hegy nyugati oldalán tett több új ültetménnyel tetemesen gyarapodott.⁷⁹ Folytatódott tehát a kert bővítése és gazdagítása, a korábbi építmények és a kert szerkezetének lényegében teljes megőrzésével. A palota ellátását szolgáló korábbi haszonkertek helyét is díszkertek foglalták el, növelve a reprezentatív területeket. Az új kerti építmények (például üvegház, sétatályosó) és a lovaglóiskola elköltöztetése is a kert reprezentatív jellegét fokozták.

Az 1849-es budai kolerajárványban elhunyt Tost Antal főkertész közvetlen utódját – aki talán egyben a helyreállítás kivitelezője is volt – nem ismerjük. 1861-ben Mráz (Mrász) Károlyt nevezték ki e posztra, aki egészen 1903-ig vezette a kertet,⁸⁰ s így működése során a kert több építési periódusának lehetett tanúja és aktív részese.

Az eklektikus kert kiépítése

Az 1870-es évektől folytatódott a Várkert reprezentatívabbá tételének tendenciája. 1873-ban vetődött fel a szegényes Duna-parti házorsz lebontásának gondolata, s területének a Várkerthez csatolása. Hiányzott a kert egységes és méltó lezárása a Duna irányában, sőt a magánépítkezések veszélyeztették a zavartalan kilátást Pest felé. A feladat megoldására először ismét Reitter Ferenc készített tervet, végül Ybl Miklós elképzelései szerint készült el 1879 szeptemberében a hosszan elnyúló, látványos épületegyüttes, a Várkertbazar.⁸¹ Megépítésével közvetlen és harmonikus kapcsolat jött létre a kert és a Duna-part között. A közepén felvezető széles, kétkarú, reprezentatív díszlépcső a kertben nem folytatódott tovább, a korai tervváltozatokon szereplő emlékmű sem épült meg; mindössze egy hosszú, pergolával védett, az új épület hátsó támfala mögött végigvezető egyenes sétányt és néhány kisebb, a hegyre vezető szerpentinutat alakítottak ki a kertben.⁸² A sétányt közepén kis szökőkút díszítette szoborcsoporttal, északi végén pedig a Vízhordó lépcső falába épített, edikulával keretezett oroszlánfejű vízköpő zárta le.⁸³ Az új épület tehát nem érintette lényegesen a kert korábbi – az 1850-es évekből helyreállításkor kialakult – struktúráját. Nagyobb változást jelentett, hogy ugyanezen az oldalon a bazar építéseinél egy középkori falat lebontottak, csak felső szakaszát hagyták meg, amelyhez a korábban említett, Török sírnak nevezett múrom csatlakozott.

Még a Várkertbazar építését megelőzően Franz Supp várkapitány terve szerint megszüntették a kert délkeleti sarkából induló – időközben azonban foghíjassá vált – egyenes vadgesztenye-allét.⁸⁴ A megmaradt fákat új, kanyargós sétaút kerülgette. Ezzel az utolsó geometrikus elem is – bár csak néhány évre – eltűnt az alsó kertből.

Az 1870-es évektől kezdve a századfordulóig folyamatosan fejlesztették a Várkertet. Ybl Miklós várkertbeli munkásságának következő lépése a Várkertbazzárral összefüggésben, annak északi pavilonjától (a lebontott régi vízmű helyétől) induló Vízhordó lépcső falának tetején az úgynevezett Óriáslépcső építése volt neoreneszánsz kőbáboz korlátokkal. Ennek felső végénél egy régebbi kerti lakot (a már említett *Garten Salettl*) alakított át hasonló stílusú tornyos építménnyé.⁸⁵ Az északi kortinafalhoz Ybl téglaburkolatú, bástyaszerű gloriettet és egy kicsiny, a Duna felé néző, edikulával keretezett pihenőt csatolt.⁸⁶

Az 1870-es évek végén a budai várerődítési telkek nagy részét Budapest fővárosnak adták át.⁸⁷ A védelmi céllal addig beépítetlenül hagyott glacis területébe esett az 1838-ban fásított Ellipsz sétány is. Ennek kapcsán került napirendre az időközben elhanyagoltá válni Ellipsz kert rendezésének kérdése. A területet az 1870-ben átadott gözsíkló pályája metszette ketté, mely fölött két gyaloghíd vezetett át. Az ettől délre eső részt, amely a királyi palota homlokzata előtt terül el, 1879-ben hivatalosan a Várkerthez csatolták.⁸⁸ Északi fele továbbra is közpark maradt, de a síkló fölötti hidaknak köszönhetően az egész terület nyilvánosan látogatható lett.⁸⁹ Az Ellipsz kert rendezésével kapcsolatban több terv is előkerült, egy részük még az 1870-es évekből. Ezek közül a legkülönlegesebb Wilhelm Klensky chemnitzai tájkertész romantikus hatású terve, festői sziklacsoportjaival, grotta-alagútjaival,⁹⁰ de más, puritánabb felfogásban készült (szignálatlan) tervek is fennmaradtak.⁹¹ Ybl koncepcióját is ismerjük az Ellipsz kert palota alatti területének rendezésére vonatkozóan. Egyik látványtervében fontos szerepet kapott a kert közepe táján elhelyezett, rendkívül finom kidolgozású neoreneszánsz lépcsőpavilon, valamint az északi teraszkert sarkán, a korábbi barokk pavilon helyén

építendő nyitott, kupolás tempiettó.⁹² Yblnek ez az elképzelése nem valósult meg a palota tervbe vett bővítése miatt; a lépcsőpavilon helyett csak egy jóval egyszerűbb, nyitott, kétkarú kerti lépcső épült, szintén az ő tervei alapján.

Az Ellipsz kert parkosítása végül az ismert pesti műkertész, Weber Károly (műk.: XIX. század második felében) terve szerint valósult meg 1881-ben. Az egyszerűbb kialakítású, mégis látványos és harmonikus összhatású kert kivitelezését, sőt fenntartását is Weber, illetve cége végezte több éven át. A kert látképét, valamint néhány itteni szőnyegágy alaprajzát eddig ismeretlen prospektusában is közölte.⁹³ A gyors kivitelezés miatt a meredek hegyoldalon keletkező vízvezetési problémákat Zellerin Mátyás, a teljes Várkert vízvezeték-rendszerének tervezője orvosolta.⁹⁴

Az 1880-as évek elején az Ybl-iroda által a palota kibővítésére készített tervváltozatok mindegyikéhez különböző kertterv is tartozott.⁹⁵ Ezek a kor kertművészetének és az épület stílusának megfelelő eklektikus kertet ábrázolnak. A terveken az épület közvetlen környezetében újból geometrikus kertrészek jelennek meg, távolabb pedig a tájkert struktúrája él tovább. A kert átalakítására azonban – a palota időközben meg-

2.2.10. Wilhelm Klensky: Terv az Ellipsz kert parkosítására, 1880 körül.

valósult kibővítését is figyelembe vevő változtatásokkal – jórészt csak az 1890-es évek végén és a XX. század első éveiben került sor, immár nem Ybl Miklós tervei alapján.⁹⁶ Ugyanis – bár az ebből az időszakból származó kerti építmények tervlapjain „Hauszmann”, „Ybl” és „Bakos” szignó olvasható – az építkezések vezetését és a folyamatos tervezést végző Hauszmann Alajos neve mellett szereplő Ybl-aláírás nem Ybl Miklóstól, hanem unokaöccsétől, Ybl Lajos várkapitánytól származik.⁹⁷ Bakos János főmérnök pedig „az ellenőri tisztet látta el”.⁹⁸

Az észak felé, az egykori fegyvertár (*Zeughaus*) lebontásával kibővített palota előtti keleti teraszon díszes neobarokk kert készült, melyet a korban szokásos szőnyegágyak és pálmák díszítettek. Ekkor tűntek el erről a területről az eredeti barokk kertből addig megmaradt vadgesztenye-allék. A palota középtengelyében, a Hauszmann-féle Habsburg-lépcső előtt Ferenc József szobrát kívánták felállítani, de Róna József alkotása,

Kerti tervrajzok és ültetmények.

(Lásd 23. oldal.)

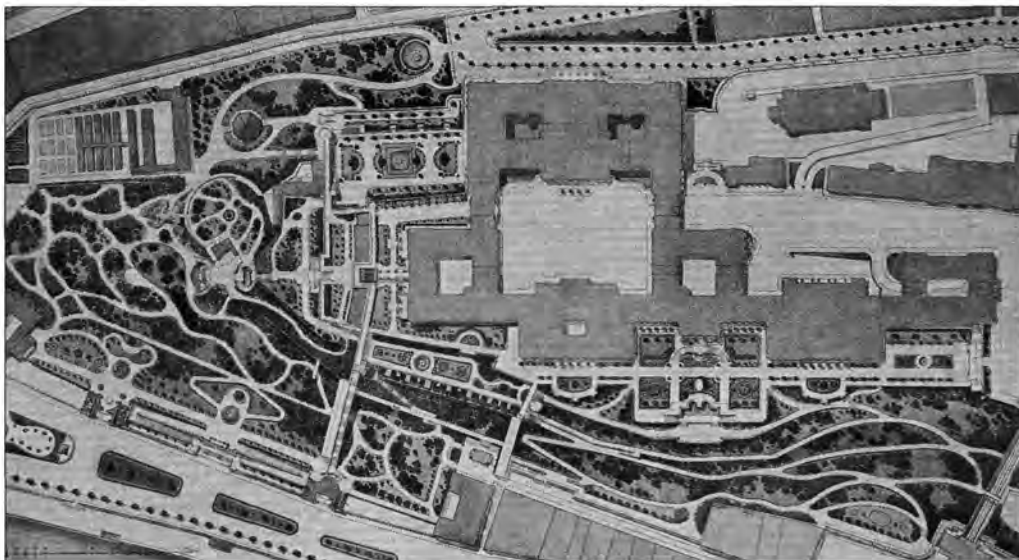

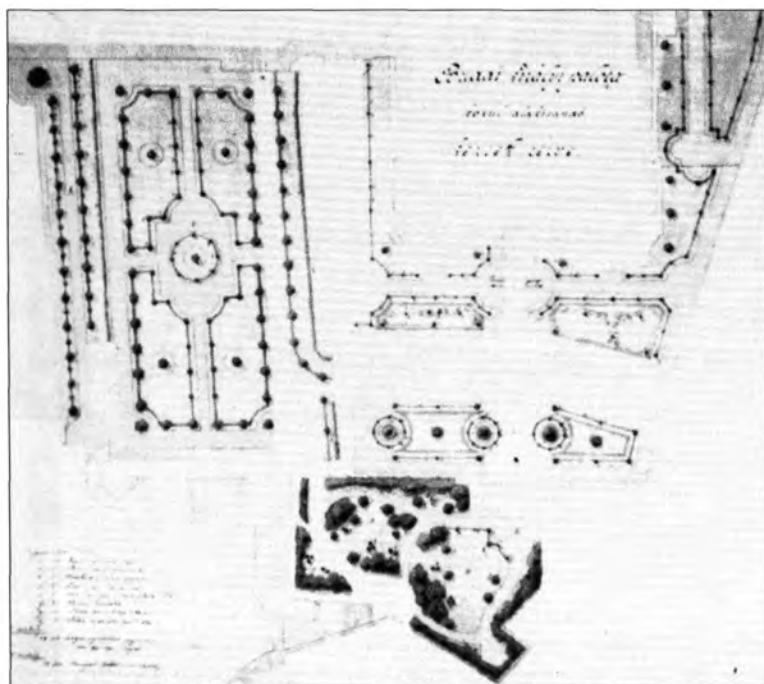
Weber Károly: A Ellipsz sétány látképe az átalakítás után, 1886-ban. Megjelent: Weber Károly virág- és növénykereskedése, Budapest (prospektus). Budapest, 1887.

a Zenta városától átvett és „ideiglenesen” itt elhelyezett *Savoyai-szobor* végül (napjainkig) itt maradt.⁹⁹ A felső teraszkert reprezentatív jellegét Senyei Károly *Halászó gyermekek* című szoborcsoportja is fokozta.

A palota krisztinavárosi szárnyának építése jelentős változást hozott a kert egyes részeiben is. Az új épületszárny az egykori Újvilág és Nyúl kert területén épült fel, a középkori falak bontásával. Előtte megépült a Palota út, amely a Krisztinavárosból a Fehérvári kapu felé és egy leágazással az új palotaszárnyhoz vezetett. Az utóbbi útszakasz nagy része az Újvilág kert északi részén haladt végig, melyet Karakas pasa tornyának lebontásával jelentősen ki is szélesítettek és parkosítottak. A palotától délre eső, szabadon hagyott területen is díszkertet létesítettek, de ennek eredeti szélessége a várfallal együtt megmaradt. Az Újvilág kert e megmaradt részének szintjét megemelték, s a Palota út építése miatt feleslegessé vált Ferdinánd-kaput a

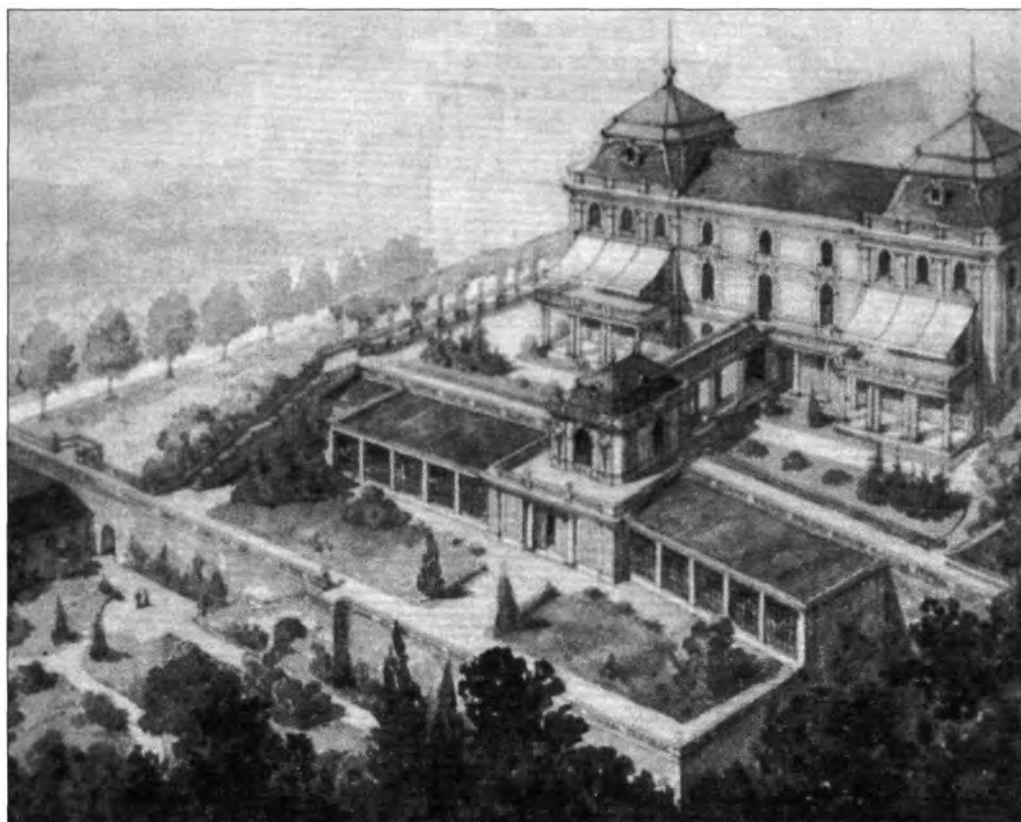
Hauszmann Alajos: Az átalakított Várkert helyszínrajza, XX. század eleje. Megjelent: HAUSZMANN, 1912, I. tábla.

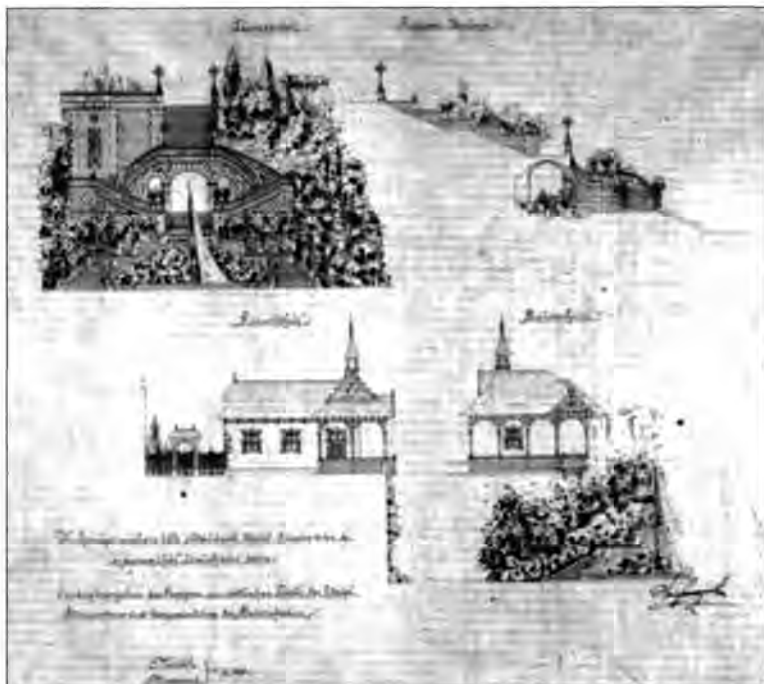

2.2.15. Ifj. Pecz Ármin:
A palota déli homlokzata
előtti teraszok kertterve
növénykiültetésekkel,
1898 körül.

2.2.17. Hauszmann Alajos:
A télikert látványterve, 1896.

2.2.2.23. Hauszmann Alajos:
A parasztház és a déli
diszlépcső látványtervei,
1898.

hozzá felvezető nyilvános kocsióttal együtt lezárták. Ez utóbbi érintette leginkább a korábbi kertészek struktúráját. Az egykori út alsó végét a Szarvas tér közelében Hauszmann reprezentatív támfal-építménnyel zárta le, amelynek fölkéjébe Senyei Károly *Gyermeket itató nő* című szobra került.¹⁰⁰ Az új támfal végighaladt a Logodi utca hegy felőli oldalán. A kert előlött új bejáratot kapott, mely a Palota útról nyílt.¹⁰¹

A kert egyes részeinek átalakításához neves hazai tájkertészek készítették a terveket, immár nem volt szükség külföldi szakemberek bevonására, mint korábban. 1896-os keltezésű Ilsemann Keresztélynek (1850–1912), a főváros akkori főkertészének a kert délnyugati részére, vagyis az egykori Szőlőskert területének átalakítására készített terve, melynek csak egyes részletei valósultak meg.¹⁰² Ifj. Pecz Ármin (1855–1927; az egykor kertészsegédként itt tanult id. Pecz Ármin fia, az építész Pecz Samu bátyja) munkáit felsoroló prospektusában 1898-ra datálja a Várkertben végzett átalakításokat, melyeket maga valósított meg.¹⁰³ Egy korabeli leírásból tudjuk, hogy Pecz is a Szőlőskert, valamint az Újvilág és Nyúl kert átalakítását végezte.¹⁰⁴ Míg a Szőlőskert területe jórészt tájkert jellegű maradt, a palota és a várfalak által körbevett Újvilág kert szabályos, reprezentatív mértani stílusban készült, neobarokk jellegű kert lett. Az Újvilág kert süllyesztett parterjeit körben gömb formára nyírt tiszafák sora, középpütt nagy medence díszítette.

Valószínűleg Pecznek tulajdonítható az az újonnan előkerült kertterv, mely a palota déli homlokzata előtti, nyugati oldalán pergolával szegélyezett felső terasz kert, az Újvilág, a Nyúl és a télikert teraszának kialakítását mutatja (a megvalósult állapottól eltérő részletekkel), s a kiültetésre szánt növényeket is feltünteti.¹⁰⁵

1896. október 31-én nevezték ki az 1863-ban, Siklóson született, majd Schönbrunnban tanult Witzel (Wietzl; 1863–1945) Nándort, aki az „udvari kertgondnok” címet kapta. Witzel először Gödöllőre került, majd 1903/4–1927 között Mráz Károly főkertész utódaként a Budai Királyi Kertek vezetője lett. Nemcsak a budai, de a gödöllői királyi kert is az ő felügyelete alá tartozott.¹⁰⁶

A kerti építmények korszerűsítése, újra cserélése új lendületet vett az 1890-es években. 1896 körül a palota alatti terazon négy évtizeddel korábban épített üvegház helyett Hauszmann korszerűbb, a palotából fedett folyosón megközelíthető télikertet tervezett, közepén a palota összképéhez jól illeszkedő, díszes lépcsőpavilonnal.¹⁰⁷ E télikert egy évszázad alatt immár a harmadik hasonló rendeltetésű épület volt ugyanazon a helyen. Építése kapcsán lebontották az üvegház fölött az 50-es években emelt favázás sétafolyosót, helyet-

te növényekkel befuttatott pergola haladt végig a felső terasz szélén. A korábbi „holland parasztház”-nak nevezett gotizáló műromszerű épületet lebontották, majd helyén 1898-ban új, magyaros motívumokkal díszített – valójában inkább a svájci típusú villákhoz hasonló stílusú – „parasztházat” építettek Erzsébet királyné számára.¹⁰⁸ A „magyar ház”-nak is nevezett épületet Hauszmann tervezte, aki visszaemlékezéseiben így ír róla: „Dicsőült Erzsébet királynéval csak egyetlen egyszer találkoztam. Ferenczy Ida, a királyné felolvasó- és társalgónője egy ízben felkeresett, és a felséges asszonynak azt a kívánságát fejezte ki, hogy lakosztálya előtt, a régi palota oldalán egy terasz létesíttessék, hogy Őfelsége ott szabad levegőben lehessen, egyszersmind annak a kívánságnak is adott kifejezést, hogy a kertben épüljön egy kis kerti ház, szobával, melyben séta közben megpihenni, vagy rossz időben menedéket találni lehessen. Ferenczy Ida a felséges asszonynak ama további óhajának adott kifejezést, hogy a kerti ház magyar népies jellegben épüljön. Én a terveket elkészítettem, és elküldtem Ferenczy Idának, aki bemutatta azokat Őfelségének, és miután jóváhagyta, megkezdték az építést. Annak elkészülte után csak egyetlen egyszer volt a kerti házban a felséges asszony, és Ferenczy Ida értesített, hogy audienciára vagyok rendelve. Őfelsége saját lakosztályában, a kék teremben fogadott, egészen feketébe volt öltözve, és mikor beléptem, fölkelt, és néhány szóval elismerésének adott kifejezést: »Nagyon kedvesnek találok a magyar szobát, és szívesen fogok ott sétáim után pihenni«. [...] Rövid néhány hét után történt az a gaz merénylet, mely ez áldott asszonyt a sírba vitte.”¹⁰⁹

A Várkert fejlesztésében az egyik legfontosabb lépés a télikerttől a parasztházig, majd onnan az alsó kertbe vezető díslépcsősor megépítése volt. A lépcső a kert négy, addig csak hosszú úton megközelíthető szintjét kötötte össze, s így új tengelyt képezett. A lépcsősor két helyen is kétkarúvá vált. A rondella mellett egy vaddisznószoborral díszített nimfeumot fogott közre, melynek felületét mesterséges cseppkövek borították. Itt a lépcső alsó posztamenseit eleinte egy-egy szoboralak díszítette,¹¹⁰ amelyeket később díszes vázákra cseréltek.¹¹¹ A díslépcső alsó két karja a parasztház alatt, a XVIII. század végén épült kerek – ekkor

2.2.20. A narancspavilon, 1906.

átalakított – halas medencét fogta közre. A medence egy részét sziklacsoport foglalta el, két oldalán a mellvéd alsó posztamenseit Hauszmann terve szerint eredetileg szintén egy-egy szobor díszítette,¹¹² nem sokkal később azonban a szobrokat kandeláberek váltották fel.¹¹³ A lépcső előbb készült el, mint az új parasztház.¹¹⁴

1897-ben Erzsébet királyné számára alpesi sziklakertet is építettek, amely a rondella déli oldalához csatlakozott.¹¹⁵ A Witzel Nándor főkertész elképzelései szerint megépített sziklakert köveit az Alpokból szállították Budára, s különleges havasi növényekkel telepítették be.¹¹⁶ A sziklakert alatt grottaszerű alagút vezetett át, tetején keskeny ösvény haladt végig, mely az alsó kertet és a rondellát kötötte össze.¹¹⁷

A 90-es évek végén a kőből épült középkori várfalak nagy részét – Hauszmann tervei szerint – téglaburkolattal látták el.¹¹⁸ A Buzogánytorony tetején kilátóteraszt alakítottak ki. A torony mellett díszes lépcső vezetett fel. Hasonlóan díszesebb külsőt kapott a kertészegédek régebbi eredetű, L alakú lakóépülete, valamint az egykor kertészházként létesített, trapéz alakú kerti épület is. A Szarvas tér közelében, a Váralja utca 20. szám alatti telken épült fel Hauszmann tervei szerint az egyemeletes kertészház, melyben később a Királyi Kertek Igazgatósága működött.¹¹⁹ Ez is a harmadik volt a hasonló rendeltetésű épületek sorában.

A 90-es években lezajlott építkezések során ismét hangsúlyos szerephez jutott a termelő és az udvart kiszolgáló kertészet fejlesztése. A reprezentatív kerti építmények (díszlépcsők, télikert) mellett a palota és a kert ideiglenes díszítését szolgáló növények előállítása, szaporítása is előtérbe került. A budai Várkertészet a királyi udvartartáson belül lényegében önálló intézménnyé fejlődött.¹²⁰ Az uralkodópár tartózkodására szolgáló télikerten kívül a kert délnyugati sarkában egy sor új üvegházat emeltek. Közülük méretében és jelentőségében kiemelkedett a nagy pálmaház, mely az Állatkert új pálmaházának megépítéséig Budapest legnagyobb ilyen épülete volt.¹²¹ Hasonlóan jelentős volt a Hauszmann által tervezett nyolcszögű narancsház, mely csak 1896 után épült fel az egykori Szőlőskert területén.¹²² Ezekon kívül még az orchideaházak, azáleaházak, a kis pálmaház és a kaktuszház volt említésre méltó, és számos kisebb szaporítóház, melegágyi ablak tette teljessé a kertészetet.¹²³

A már említetteken kívül „a fejedelmi parkot négy szobor-csoport is fogja díszíteni, a melyek szimbolikusan dévaj angyalokkal ábrázolják a király kedvenc virágait: az orchideát, rózsát, orgonát és ibolyát. A szobrokat Ligeti Miklós szobrászunk készíti, a Várbazárban levő műtermében.”¹²⁴ E szobrok erdélyi kőből készültek.¹²⁵ Jankovits Gyula *Vízözön* című alkotását is említi a korabeli sajtó.¹²⁶ A kertet ezenkívül több kisebb szobor díszítette.¹²⁷ Hauszmann kerti díszkutat készített a lebontott Zeughaus kapuja és az épület egykori oromzatát díszítő *Herkules*-, *Fortitudo*- és *Constitutia*-szobor felhasználásával, melyet a déli kortinafalba épített.¹²⁸ A Várkert külső és belső kovácsoltvas kapuit Jungfer Gyula készítette.¹²⁹ A legreprezentatívabb a felső teraszkeretet északról lezáró, Hauszmann által tervezett díszkerítés és -kapu, melynek Pest felőli végére turulszobor került.¹³⁰

A királyi Várkert építéstörténetének utolsó nagy fejezete a századfordulóra lezárult, s a kert lényegében változatlan formában állt fenn közel fél évszázadon keresztül. Ez idő alatt az ország egyik legszebb, leggazdagabban felszerelt és példaszerűen fenntartott kertje volt, méltó a kiegyezés után megerősödő Magyarországnak uralkodói rezidenciájához.

A Várkert a két világháború között

1918-ban felvetődött a budai és a gödöllői királyi kertek államosításának gondolata, valamint ezzel egy időben annak felismerése is, hogy „művészeti kivitelükön változtatni nem szabad”.¹³¹ 1919-ben a főúri magánkertekhez hasonlóan a Várkertet is megnyitották a nagyközönség előtt. Így emlékezett erre az időre Szerb Antal: „Mikor kicsi voltam, vasárnap délelőtt be lehetett menni a Várkertbe. Ilyenkor mindig meg voltam rendülve, úgy éreztem, a király lát vendégül bennünket, gyermekeit. Azután, az ország két szörnyű, apokaliptikus hónapjában, kiírták a kapura: minden a miénk. Vagyis, hogy semmi senkié. Nagy harmincad volt a város, ebek számára. De ez ma már mindegy. Az egyetlen jó az volt, hogy be lehetett menni a Várkertbe, a nap bármely szakában. Be is mentünk, ott voltunk egész nap. Itt nem volt szociális termelés, a fák termeltek, szigorúan individuális alapon, nádori emlékü jóillatokat.”¹³²

Horthy Miklós palotába költözése után visszaállt a korábbi rend, és a kormányzó, elődjeihez hasonlóan, saját magánkertjeként használta a Várkertet. Ebben az időszakban váltak divattossá a kormányzói reprezentáció sajátos eseményei, a garden partyk, melyek helyszíne általában a keleti homlokzat előtti felső terasz-kert volt. Szörényi Mihály visszaemlékezése szerint „május végéig a kiültetésnek rendben kellett lenniök, mert ez idő tájt volt a garden party és 4–5000 vendégnek megnyílt a várkert, és kiváltképpen a palota körül pompázni kellett”.¹³³ A diplomáciai fogadások és más ünnepségek alkalmával a várkertészet üvegházaiban nevelt növényekkel díszítették fel a palota reprezentatív termeit is.

Az itt termesztett orchideákkal és azáleákkal a várkertészet hamarosan nemzetközi hírnévre tett szert, s ez elsősorban Witzel Nándor főkertésznek, majd utódjának, az 1918-ban udvari főkertésznek, 1927-ben kertészeti főfelügyelőnek, 1931-ben pedig kertészeti igazgatónak kinevezett Szörényi (Strnad) Mihály (1881–1963) nemesítő munkájának köszönhető.¹³⁴ Szörényi volt korának egyetlen jelentős magyar orchidea-nemesítője.¹³⁵ A várkertészetben nemesített orchideák közül számos hibridet megörökített Csapody Vera (1890–1985) 1939–40-ben.¹³⁶ Az itt szaporított azáleák eladásából a várkertészet jelentős jövedelemre is szert tett.¹³⁷ A Várkertben végzett mindennapi feladatokról egykori kertészgyakornokok fennmaradt naplói tanúskodnak.¹³⁸

Ostrom után

1944–45 telén a XVIII. század vége óta szervesen fejlődő, egyre bővülő és gazdagodó királyi Várkert története véget ért. A bombázások során komoly károk keletkeztek az építményekben és a növényzetben egyaránt, de – akárcsak egy évszázaddal korábban – egyes építmények, valamint a sziklakert, a szabadföldi

növények és a kerti utak jelentős része most is viszonylag épen vagy helyreállítható állapotban vészelte át a pusztítást. Az ostromot követő időszakban azonban másként alakult a kert sorsa, mint az 1850-es években. A romok eltakarítása után a kert területén ásásokat végeztek, melynek során a középkori palotaegyüttes számos addig ismeretlen, értékes részlete került elő.¹³⁹ E munka során – valamint annak befejezését követően – az újkori építményeket egytől egyig lebontották. A háború után történetekre így emlékezett vissza az egykori kertészeti igazgató, Szörényi Mihály: „...azokhoz a megbeszélésekhez az ostrom után, [hogy] mit csináljanak a romos várkerttel, elfelejtették meghívni a kertészeket, a régészek megelőzték őket, és az egykori kertkultúra helyén a középkori várfalak kultusza támadt”.¹⁴⁰

Az ásásokat követően a palota új rendeltetéséhez, építészeti kiképzéséhez és eszmei koncepciójához idomuló kertek létesítéséhez fogtak.¹⁴¹ A várba vezető, a kert története során többször napirendre kerülő szerpentinút építése – Rákosi Mátyás kívánására – az 1950-es években valósult meg a keleti hegyoldalon, a középkori falak áttörésével, új támfalak építésével és az egykori keleti falszoros kertjének lekövezésével.¹⁴² A Hauszmann-féle parasztház helyén felépítették a Zsigmond-kori kaputornyot, a várfalak által körbezárt udvarokban pedig – a palota

2.2.34. Csapody Vera: Orchidea-hibrid (*Vanda Montenuovi*) a Várkert orchidea-házából, 1939.

2.2.33. *Csapody Vera: A kormányzóról elnevezett orchidea-hibrid (Laeliocattleya 'Horthy Miklós'), 1940.*

helyreállítását vezető Gerő László által meghatározott koncepció alapján – középkori hangulatot idéző kerteket építettek Gombos Zoltán és Ormos Imre tervei szerint. Az alsó kertészek terveit Kiss E. Gusztáv, a KÖZTI munkatársa készítette.¹⁴³ A keleti palotahomlokzat előtti, szinte teljes egészében lekövezett felső teraszon, valamint a *cour d'honneuré* bontott-bővített nyugati udvaron barokkos formákat idéző, kőszegéllyel erősen kiemelt, nyírott borbolyával szegélyezett gyepes táblákat képeztek ki. Ma már jószérivel csak Senyei hangulatos alkotása, a *Halászó gyermekek*, a rondella déli oldalán álló kétszáz éves japánakác meg az Újvilág kert helyén otffelejtett romos szökőkút-medence tanúskodik az egykori királyi Várkert létezéséről.

JEGYZETEK

1. GOMBOS, 1969.
2. Kutatásom a BTM megbízásából és az OTKA (T22. 383. sz.) programja támogatásával készült. Itt szeretném megköszönni mindazok segítségét, akik kutatómunkámhoz segítséget nyújtottak, különösen Szabolcsi Hedvignek, Sarkady Jánosnénak, Holló Szilvia Andreának, Demeter Zsuzsannának, Rác Zsuzsannának, Kelényi Györgynek, Farbaky Péternek és Fatsar Kristófnak.
3. A reneszánsz Várkertről lásd: FEUERNÉ, 1975a; WELLNER, 1981, valamint GERŐ, 1994, 103–109.
4. A királyi vár újkori építéstörténetéről lásd például: POGÁNY, I., II., 1955; CZAGÁNY, 1966, valamint Kelényi György és Farbaky Péter tanulmányát e kötetben.
5. Hofkammer Archiv, Wien, Kartensammlung, O 57. jelz. (mikrofilmen: MOL, W 594. tekercs, 57. sz.). Közli: BENDEFFY, 1976.
6. Kriegsarchiv, Wien, Glh 67-1., reprint kiadása: LANGER, 1980.
7. „Delineationem ad Hortum Budensem Arcis Residentialis, quod attinet, eum Serenissimi Ducis Regii altissimo mandato revidi et approbationem obtinui, consistit autem in altissima decisione, utrum hortus adhuc cum castaneis plantandus esset, ut hortulanus Hollandicus ex Schönbrunn tempore vernali sua parere possit.” MOL, E 19., 19. cs., fasc. 23., no. 88. KELÉNYI, 1976, 36. a levél alapján egyértelműen Hillebrandtot tekint a tervek szerzőjének.
8. FLEISCHER, 1932, 11. Fleischernek e művére Kelényi György hívta fel a figyelmemet. Steckhovenről: WURZBACH, 1856–1891, XXXVII. kötet, 278.
9. FLEISCHER, 1932, 99. Ugyanazon év májusában 80 forintot utaltak ki neki útiköltséggé. FLEISCHER, 1932, 99.
10. MOL, E 21., 1769. október 26. (Kaposy János céduláiból).
11. Tille fizetését ez idő alatt is a Magyar Kamara folyósította; MOL, E 21., 1769. október 26. (Kaposy János céduláiból).
12. FLEISCHER, 1932, 148–149.
13. MOL, E 21., 1771. március 31. A levelet közölte: PODHRADSKY, 1826, 83–84.
14. MOL, E 19., 19. cs., fasc. 15., 1771. október 16. Az adatot Kelényi Györgynek köszönöm.
15. MOL, T 1., no. 14. Közli: KELÉNYI, 1976, 25. ábra.
16. Johann Jakob Meyer-Johann Ernst Mansfeld: *Buda látképe, 1777*. MOL, S 68., XI. 94., BTM, lt. sz.: 52.19.1., MNMTKcs, lt. sz.: T.2517. A terasz kert későbbi ábrázolása a két pavilonnal: Pollencig József: *Prospectus Regiae Civitatis Budae, Hungariae Capitalis, 1787*. MNMTKcs, lt. sz.: T.9621. Mindkettőt közölte: RÓZSA, 1965.
17. Cs. Dobrovits Dorottya megemlíti, hogy Joseph Hacker pesti ácsmester készítette a kert egyik pavilonját (Cs. DOBROVITS, 1980, 136.). A Hacker által szignált, több példányban is fennmaradt terv a levéltári jegyzékben „Budavári pavilon tetőzete” megnevezéssel szerepel (MOL, T 14., no. 1., BT 138., 139., valamint T 62., no. 34/1.), azonban egy nagyobb épület, talán a palota tetőzetéhez készült.
18. MOL, C 67., 1., kütő, 8. tétel (1782), cím nélkül. „Delin. F. U. 1781”.

19. MOL, T 14., no. 1., BT 56. és BT 57. Utóbbit közölte: GOMBOS, 1969, 113.
20. A vadgesztenyéket már Hillebrandt – 7. jegyzetben idézett – levele is említi.
21. Egyes helyszínrajzok a táblák sarkaira helyezett szobrokat vagy vázákat jelölnek. Például: BTM Kiscelli Múzeum Térképtár (BFL-ből átkerült, rendezetlen anyagból, régi jelzete: B. V. 99.), BFL Terv- és Térképtár, XV., 203/34.
22. MOL, C 128., 1792. év, —/718. sz..
23. MOL, C 128., 1792. év, —/18. sz., 2504/131. sz..
24. MOL, C 128., valamint 5664/324. sz. A kertészlak építése 1400 forintba, berendezése 600 forintba került.
25. Az üvegház terve: MOL, T 14., no. 1., BT 55., a kertészlak tervei: MOL, T 14., no. 1., BT 52., 53., 54.
26. MOL, Helytartótanácsi iratok, 1792. év, —/18. sz., 2535/132. sz..
27. Albertina, Wien, Architekturzeichnungen. Inv. Nr.: 5267. A bécsi Albertinában őrzött Várkert-tervekre először Cs. DOBROVITS, 1978 hívta fel a figyelmet (353–356.). – A barokk kertek e helyszínrajz alapján röviden ismerteti: Cs. DOBROVITS, 1980, 136. E helyszínrajznak az MTA MKI-ben őrzött másolatát Fatsar Kristóf mutatta meg.
28. MOL, T 14., no. 1., BT 146.
29. MOL, C 51., 47. kútfő, 8. tétel. Az iratsomóhoz egy meglehetősen pontatlan helyszínrajz is tartozik. A kapu és a feljáró út létesítését II. József már 1781-ben elrendelte, s a szükséges összeget is biztosította, mégis úgy tűnik, hogy akkor nem valósult meg. A király erre vonatkozó parancsát közli: PODHRADSKY, 1826, 85–86.
30. MOL, C 51., 47., kútfő, 8. tétel.
31. Petri magyarországi működéséről: RAPAICS, 1940, 156–186., valamint GALAVICS, 1999, 56–68. Petri várkertbeli működését Rapaics alapján tényként említi GOMBOS, 1969, 99.
32. Közölte: HAUSZMANN, 1900a, 71. tábla. Hauszmann említi, hogy eredetije a bécsi császári pénzügyminisztérium levéltárában található.
33. Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, FKB C.85-a/7.
34. Felújítási terve 1857-ből: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 73/A. szj.
35. VÁLYI, 1796, 330–331.
36. A kert bővítéseit bemutató térkép: MOL, S 11., no. 1541/1.
37. Albertina, Wien, Architekturzeichnungen. Inv. Nr.: 5263. A terv másolatára (az MTA MKI-ben) Fatsar Kristóf hívta fel a figyelmet.
38. József nádor kertépítői tevékenységéről legújabban: GALAVICS, 1999, 96–103.
39. A medencében tartott teknősbékákat említi: NOVÁK, 1837, 63.
40. Nem dönthető el egyértelműen, hogy Vályi ezt az építményt vagy az akkor már szintén álló, nagyobb, feltűnőbb helyen álló parasztházat említette-e remetelakként.
41. NOVÁK, 1837, 63.
42. MOL, T 14., no. 1., BT 132., valamint S 11., no. 1541/1.
43. MOL, S 11., no. 1351.
44. Látképe: Kölbl Simon József: *A királyi palota a vízholdó-lépcső felől, 1850 körül*. BTM Fővárosi Képtár, lt. sz.: 52.28.5.
45. Az 1810-es, 20-as évekből fennmaradt helyszínrajzok: MOL, S 11., no. 1541/1.; BFL Térképtár, XV., 203/34. Utóbbi másolata: MOL, S 11., no. 1541/3. (leírását lásd Fatsar Kristóftól a katalógusban: 2.2.2., 2.2.3.). A kert 1818-ból származó vízvezeték-terve: BTM Kiscelli Múzeum Térképtár (BFL-ből átkerült rendezetlen anyag, régi levéltári jelzet: B. V. 99.). Néhány látkép: Petrich Andrásról (1819): MNMTKcs, lt. sz.: T.1169.; Franz Xaver Sandmannról (1848): MNMTKcs, lt. sz.: 78.825.; Franz Jaschkétől (1825): BTM Fővárosi Képtár, lt. sz.: 15.672.; Szentgyörgyi Jánostól (1827): BTM Fővárosi Képtár, lt. sz.: 268.
46. Az 1830-as, 40-es évekből fennmaradt helyszínrajzok: BTM Kiscelli Múzeum Térképtár (BFL-től átkerült rendezetlen anyagban), jelzet nélkül; BFL Térképtár, XV., 203/24., 203/18/a–b, hiányzó szelvényeit a MOL, T 14., BT 131/1–2, jelzet alatt őrzi.
47. Verzeichniss sämmtlicher Pflanzen im Ofner Hofgarten. Sr. K. K. Hoheit durchlauchtigsten Erzherzog Joseph Palatin. 1826. Gépiratos másolata a Szent István Egyetem Budai Karának Központi Könyvtárában. Eredetijét ez ideig nem sikerült fellelni.
48. SCHAMS, 1822, 218–224. Leírását átvette: SZEPESHÁZY–THEILE, 1825, 23–25., valamint CSAPLOVICS, 1829, 171.
49. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1814, 35. sz., 137.
50. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1814, 36. sz., 277. A kert és a város kivilágítását Petrich András örökítette meg: MNMTKcs, lt. sz.: T.118. Közli: RÓZSA, 1995, 82–83.
51. SCHAMS, 1822, 218–224. Rapaics Raymund fordítása (részlet). In: RAPAICS, 1940, 185.
52. NOVÁK, 1837, 62–64. (részlet).
53. FÉNYES, 1843, 323.
54. PECZ, 1896, 89–91.
55. BTM Kiscelli Múzeum Térképtár, lásd a 46. jegyzetben.
56. A' budai vároldali sétahelynek ünnepélyes felavatása... = *Regelő*, 1838, 326.
57. Az 50-es években elvégzett helyreállításokról: YBL, 1956b tanulmánya tájékoztató, amely – bár csak érintőlegesen – egyes kerti építmények újjáépítésével is foglalkozik.
58. A régi és az új üvegház alaprajzi diszpozíciójáról lásd: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 45/A. szj. (1854).

59. Az üvegház tervei: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 83/A szj. (1854), 46/A szj. (1854), 394. szj. (1856), 407. szj. (1857), 743. szj. (1856), 405. szj. (1857) és 44/A szj. (1854)
60. MOL, E 393., 12. cs., 69–88., 96. ff.
61. MOL, E 393., 12. cs., 82. ff.
62. MOL, E 393., 12. cs., 81–83. ff.
63. MOL, E 393., 12. cs., 80. ff.
64. A váza később az Ybl családhoz, onnan pedig a BTM Kiscelli Múzeumba került: YBL, 1956b, 38. jegyzet.
65. SISA, 1987, 77. jegyzet. Az adatot Sisa Józsefnek köszönöm.
66. YBL, 1956b, 320.
67. BTM Kiscelli Múzeum, 73/A, F.24/A szj. YBL, 1956b, 331. (46. jegyzet): több tervlapot is említ (Weiss–Neuwieth–Ulrichtól, 1854–56-ból), ezek azonban lappanganak.
68. MOL, C 393., 12. cs., 320–321., 462–564. ff.
69. A kertészház terveit lásd a 19. jegyzetben. Az átalakítási tervek: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 410. és 721. szj.
70. A „Salettl” terve: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 343. szj.
71. Terveit említi: YBL, 1956b, 327. A tervek jelenleg lappanganak.
72. A pavilon Kölbl Simon József tusráján (1850 körül) még látható; lásd a 44. jegyzetet.
73. A helyreállított kert alaprajza: Kriegsarchiv, Wien, I. C. V. Budapest, no. 19., valamint egy másik változat: OMvH Fotótár, neg. sz.: 42.061., először közli: YBL, 1956b, 22. ábra (eredetije ismeretlen helyen). Az előbbiekhöz hasonlóan részletes alaprajzok: HM Térképtára, GIh 88/1. és GIh 89.
74. A Ferdinánd-kapu déli homlokzatán olvasható évszám: MDCCCXXXVII.
75. Clark tervei Bécsben, az Albertina Architekturzeichnungen-gyűjteményében található, Inv. Nr.: 8770., 8771.
76. Albertina Architekturzeichnungen-gyűjtemény, Inv. Nr.: 8770.
77. Reitter és Pribék tervei: Albertina Architekturzeichnungen-gyűjtemény, Inv. Nr.: 8444., 8445., 8772., 8773., 8775., 8776., 8777., 8778.
78. MOL, T 14., no. 1., BT 201., BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, jelzet nélkül.
79. HUNFALVY–ROHBOCK, 1856, 87.
80. GOMBOS, 1969, 116.
81. A Várkertbazár építéséről részletesen lásd: YBL, 1952; YBL, 1956a, 68–72., valamint BOR, 1991, 108.
82. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 35/A szj.
83. Erdélyi Mór felvétele, 1890-es évek. BTM Kiscelli Múzeum Fotótár, lt. sz.: 60.365.23. – Egy másik, középkori sirlapról származó oroszán is díszítette a palota bástyafalát. Említi: RAJNA, 1989, 28., 61.
84. Franz Supp Schlossinspektor terve: „Plan der englischen Parthie von k. k. Schlossgarten”. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 52/A szj. Közzölte: GOMBOS, 1969, 100., „XIX. közeperől” datálással.
85. YBL, 1956a, 272–273.
86. A pihenő terve: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 220. szj.
87. BFL Terv- és Térképtár, XV., 253/3/a, b.
88. YBL, 1956a, 144.
89. 1900 körül a sikló pályája fölött átvezető gyaloghidakat lebontották, s ezzel az Ellipsz kert Várkerthez tartozó déli részének látogathatóságát korlátozták.
90. BFL Terv- és Térképtár, XV., 206/1/b.
91. BFL Terv- és Térképtár, XV., 206/1/a; BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 299. szj.
92. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, lt. sz.: 14.564. Leírja: YBL, 1956a, 144., közli: YBL-KAT, 1991, XV.
93. WEBER Károly virág és növény-kereskedése Budapest... [Prospektus]. Budapest, 1887. OSzK Kisnyomtatványtár. Weber munkájával kapcsolatban lásd: GOMBOS, 1969, 317–318. jegyzet.
94. GOMBOS, 1969, 319. jegyzet. A Várkert építésének ezen időszakáról GOMBOS, 1969 nyújtja a legrészletesebb feldolgozást, számos dokumentum közlésével. Zellerin vízvezeték-terve: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 547. szj.
95. BTM, F.279, F.123A, F.233., 262., 303., 314. szj.
96. A megvalósult állapotot több alaprajz is rögzítette. „A Királyi Vár építkezéseinek helyszínrajza”, é. n. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 123/A szj.; HAUSZMANN, 1912, I. tábla, valamint Szörényi (Strnad) Mihály felvételi rajza a palota kertjéről, 1910. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 123/A szj.
97. Az is előfordult, hogy egyes Hauszmann által tervezett kert építményeket Ybl Lajos a maga munkájaként tüntette fel a sajtóban: HAUSZMANN, 1997, 94.
98. HAUSZMANN, 1997, 83.
99. HAUSZMANN, 1997, 93–94.
100. A támfal és a díszkút tervezett alaprajza 1896-ból: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 698. szj. Fényképe: Divald Károly (1830–1897), 1890-es évek. Közli: HAUSZMANN, 1900a, 78. ábra.
101. Az elkészült kert alaprajzát közli: HAUSZMANN, 1912, I. tábla; SCHILBERSZKY, 1900, VI. tábla, valamint Szörényi (Strnad) Mihály felvételi rajza 1910-ből: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, F.122/A szj., a kert egyes részeinek és az építmények megnevezésével.

102. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 121/A szj.
103. PECZ, 1910, 67.
104. KARDOS, 1906, 290.
105. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 120/A szj.
106. GOMBOS, 1969, 116, valamint: A király Várkert új főkertésze. = *Kertészeti Lapok*, 1904, 124.
107. A télikert tervei: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 713., 715. szj., valamint MOL, T 10., no. 1/25., 26. Utóbbiakra Farbaký Péter hívta fel a figyelmemet.
108. A parasztház tervei: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 108/A szj. és F. 582. szj.
109. HAUSZMANN, 1997, 95.
110. Divald Károly felvétele, 1897 körül. Közölte: HAUSZMANN, 1900a, XX. tábla.
111. Müllner János (1870–1925) felvétele, 1920 körül. BTM Kiscelli Múzeum Fotótár, lt. sz.: 31.141. Közli: GOMBOS, 1969, 48. ábra.
112. Divald Károly felvétele, 1890-es évek. BTM Kiscelli Múzeum Fotótár, lt. sz.: 66.1498. Közli: GOMBOS, 1969, 35. ábra.
113. Lásd a 112. jegyzetet.
114. A kész lépcsőt a parasztház építését megelőzően rögzítette: Divald Károly; lásd a 112. jegyzetet.
115. A királyné kertje. = *A Kert*, 1897, 716–717.
116. Erzsébet királyné kertje. = *A Kert*, 1898 (melléklet), II–IV.
117. HAUSZMANN, 1912, 52.
118. Az új burkolatok, lépcsők, mellvédelemek és más kőszobrászati díszek 1:1 arányú részletterveit jelenleg az OMvH Tervtára őrzi.
119. Tervei: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 585., 586., 587. szj.
120. A várkertészet történetét részletesen feldolgozza: GOMBOS, 1969, 114–147.
121. Új virágház a várkertben. = *A Kert*, 1904, 333., valamint KARDOS, 1906, 339.
122. BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, F.584. szj. Közli: GOMBOS, 1969, 141. A narancsház Ilsemann említett, 1896-os kelezésű ter-
vén még nem szerepel.
123. Az üvegházak pontos elhelyezkedéséről és rendeltetéséről: GOMBOS, 1969, 136. – Az üvegházak tervei: BTM Kiscelli Múzeum
Tervtár, 24.B, 673., 706., 714. és 864. szj.
124. A király függőkertje. = *A Kert*, 1898, 81.
125. A királyi palota függőkertje. = *A Kert*, 1897, 622.
126. A királyi várkert díszítése. = *A Kert*, 1897, 122.
127. Egy delfint és három nőalakot ábrázoló szoborcsoportot említ a Várkertből: RAJNA, 1989, 23., 50. Megjegyzi, hogy a szobrot
jelenleg Súlysápon tárolják.
128. Terve: BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, 26/B szj.
129. Fényképeit közli: HAUSZMANN, 1912, 34. – A kapuk helyreállításáról: PEREÁZSY, 1983, 255–260.
130. Hauszmann terve (a turulszobor nélkül): BTM Kiscelli Múzeum Tervtár, F. 115/A szj.
131. Az udvari kertek jövője. = *Kertészet*, 1918, 296.
132. SZÉRB, 1935, 28–29.
133. SZÖRÉNYI, 1957.
134. Kinevezés. = *Kertészet*, 1917, 152., valamint GOMBOS, 1969, 118.
135. Szörényi Mihály előterjesztése arany oklevélre. Gépirat [1963], Szent István Egyetem Budai Karainak Levéltára, 50. fond, „o”
állag, 5. dob.
136. Köztük a kormányzóról elnevezett orchidea-hibridet (*Laeliocattleya 'Horthy Miklós'*) is. Csapody Verának 22 db, a Várkertben
készített orchidea-akvarellje jelenleg a család tulajdonában van. Az akvarellék létezésére Szvoboda Dománsszky Gabriella hívta
fel a figyelmemet, segítségét ezúton köszönöm.
137. SZÖRÉNYI, 1957.
138. PROBOCSKAI Endre naplója 1932–33-ból: Szent István Egyetem Budai Karainak Levéltára, 166. fond, 1. dob. CSÁNYI Anna
naplója 1938–39-ből: 171. fond, 1. dob., várkerti bizonyítványa uo.
139. Az ásatásról beszámolt: GEREVICH, 1966.
140. SZÖRÉNYI, 1957.
141. Az új Várkert tervezési és építési folyamatát részletesen ismerteti: GOMBOS, 1969, 171–222.
142. A szerpentínút és a helyreállítandó középkori építmények látványterve az 1950-es évek elejéről (Janáky István munkája), vala-
mint a helyreállítás egyéb tervei a KÖZTI Rt. Tervtárában.
143. GOMBOS, 1969, 171–222.

THE ROYAL PALACE GARDENS IN MODERN TIMES

Summary

The public and the profession have always been fond of the Royal Palace Gardens. Many a great artist, as well as exemplary maintenance have contributed to achieving its high standards.

A great many descriptions and drawings about the garden and its history have come down to us, and an especially abundant collection of maps and miscellaneous documents. The exploration of these has revealed a fair number of sources previously uninvestigated by scholars. This paper seeks to give a chronological, source-based summary overview of the garden's history.

The Royal Palace and the surrounding area was laid waste during the siege of Buda in 1686. That marked the end of the period of the famous Renaissance Palace Gardens, originally built by King Matthias (1458–1490). Sandwiched between the mediaeval walls and adjoining the new baroque palace on its eastern front, the small pleasure garden depicted on a 1730s map is the first image of the modern-time Palace Gardens. A map dating from 1749 indicates gardens in the area of the round bastion (the Rondella), too.

When the palace was converted and extended (1749–1770) during Maria Theresa's reign, it came up that a bigger garden should be built, adjoining the palace. It is more than obvious that the new garden was designed by Franz Anton Hillebrandt, Viennese architect. In January 1768 Adrian van Steckhoven, director of the Imperial Gardens at Schönbrunn, travelled to Buda to discuss the proposed garden. The first known caretaker of the new garden was the Klagenfurt landscape architect Joseph Georg Tille, whose activity in Buda was first mentioned by the sources in April 1769. The new garden was built at the eastern front of the palace, and incorporated horse-chestnut alleys, and a centrally-located, octagonal, mansard-roofed, trellised pavilion which was pulled down in 1789. Erected on a small round bastion on the garden's north-eastern corner stood a small entertainment room.

Hungary's newly appointed palatine, Alexander Leopold —younger brother of Leopold II and his successor Francis, emperor of Austria and king of Hungary— moved to the palace in 1790. Although, due his early death, he only lived there for five years, he made significant alterations to the Palace Gardens. In 1792 it was decided that a simple conservatory and a small gardener's lodge be built. The same year Dávid Mayer was appointed new Gardener of the Palace Gardens.

According to a site drawing dating from March 1793, the gardens by then occupied the entire area enclosed by the mediaeval walls. Not for long, however. A year or two later Alexander Leopold commissioned a large-scale landscaped garden outside the castle walls. One —aborted— plan reveals that the garden was going to be built on the western slopes of Castle Hill, in place of the Matthias-era Renaissance Gardens. However, because it was deemed prohibitively expensive, the garden was eventually built on the empty southern slopes, around 1795. Its recently discovered plan essentially portrays the accomplished garden; only few of its elements were ultimately left out. This plan included the pseudo-Gothic, artificial ruin-like "peasant house," erected on the remains of the real Gothic gatehouse by the round bastion.

After Alexander Leopold's death in 1795, his younger brother, the Archduke Joseph (governor and later palatine) moved into the Royal Palace in Buda. Founder of the famous parks on Margaret Island and at Alcsút, Joseph gave high priority to beautifying his new environment. A garden design dating from 1807 reveals the Palatine's development concept. The unsigned plan might have been created by a certain Anton Tost, who was trained at the Imperial Gardens at Schönbrunn, and was for four decades Head Gardener of the Palace Gardens. His father, Joseph Tost, had been Chief Gardener of the Imperial Gardens (and later the Schlosshof); his brothers employees at the Palatine's other gardens in Pest and Buda. Another mock ruin was built using the mediaeval stone carvings found lying about and even a Roman-period gravestone. Other garden buildings included a dove house, a small hermitage, and an arbour. Green-fingered Palatine Joseph enriched his Palace Gardens with many a botanical rarity. According to an 1826 inventory, it had 2,440 species and varieties of plants. For example, period descriptions mention over 300 types of rose.

The war of independence that followed the 1848 revolution in Pest, together with the siege of the castle in 1849, badly damaged the gardens. The ruins were removed after 1850, and the restoration was completed by 1857. On the whole, reconstruction little affected the previous structure of the Palace Gardens, but new areas were given over to landscaping. The baroque parts of the garden lost their original form then. The damaged or destroyed garden buildings were either renovated (e.g. the peasant house), or replaced by more grandiose ones (e.g. the conservatory). The new garden buildings were designed by Carl Ehrenberger, Carl Neuwirth, Joseph Weiss, and József Holczer, who were also in charge of the palace reconstruction. The Head Gardener Anton Tost died in 1849. His successor was Károly Mráz who managed the gardens from 1861 until 1906.

From the 1870s to the turn of the century the Palace Gardens enjoyed continuous growth. It came up in 1873 that a kind of flamboyant "garden fence" should be built on the Danube edge of the Gardens. Miklós Ybl, chief architect of the palace reconstruction project in the 1880s, built his elongated Palace Gardens Bazaar in September 1879, achieving harmonic connection between the Gardens and the Danube embankment. In 1881 the Gardens were expanded to the east slopes of Castle Hill according to the plans of the Pest landscape architect Károly Weber.

In the 1890s the development of the Palace Gardens gathered momentum. Certain garden buildings were converted again, some were demolished, and new ones were built. These works were performed by renowned Hungarian experts. In 1896 Keresztély

Ilsemann, Chief Municipal Gardener, designed the south-eastern parts of the Gardens. Ármin Pecz Jun. was responsible for the gardens adjoining the southern front of the Royal Palace. Alajos Hauszmann, who took over Ybl's job, added a new, even more grandiose conservatory and an ornamental staircase. He also built, for Queen Elizabeth, the peasant house that abounded in Hungarian folk-art motifs. Between 1903–1927 Nándor Witzel was head of the Buda Royal Gardens. In 1897 he built a rock garden adjoining the round bastion, with a grotto.

At the end of the 1890s the growing demand for flowers and plants in the palace and the large Palace Gardens called for the building of greenhouses. Over thirty were erected, and ornamental plants were grown in them for sale, too. The special orchids and azaleas grown there by Witzel, the head gardener, and Mihály Szörényi, his successor, earned the Palace Gardens international acclaim.

The turn of the century marked the end of the last great period in the history of the Royal Palace Gardens. Little changed for near half a century, until the bombing of Budapest in 1944. Until then the Gardens were the finest, best equipped and kept garden in Hungary, befitting the royal residence of a burgeoning Hungary in the late 19th century.

During the air raids many of the Palace buildings and the Gardens were severely damaged, but curiously certain garden houses, the rock garden, the outdoor plants, and the garden paths survived almost intact. Sadly, instead of rebuilding the garden, it was methodically obliterated. All of the garden buildings were demolished, and the replacement gardens were built in line with the Palace's new functions. Hauszmann's Peasant House was replaced by the Gothic Gatehouse, and mediaeval-like gardens were built in the area enclosed by the castle walls. The lower sections of the former Palace Gardens were given over to the public. Only a two hundred year-old Japanese Pagoda tree standing at the southern front of the round bastion, and an accidentally forgotten fountain in the courtyard attest to the existence of the one-time Palace Gardens.

DOKUMENTUMOK

A VOLT KIRÁLYI PALOTA HÁBORÚS VESZTESÉGEIRŐL ÉS ÚJJÁÉPÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEIRŐL

Az alábbi közlemények a *Tanulmányok Budapest múltjából* XXVI. számában megjelent *Dokumentumok a budai vár 1945. évi ostromáról* című fejezetét folytatják és egészítik ki. A bemutatott források döntő többsége a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatásaimból, valamint magángyűjteményemből származik.

A volt királyi palota háborús veszteségeinek részletes feldolgozása a várkapitányság – elsősorban Szabó László várkapitány – érdeme. Bár az ideiglenes nemzeti kormány rendelete¹ 1945. november 27-i hatállyal megszüntette a várkapitányság működését is, a palota háborús veszteségeinek felmérését még a felszámolásban lévő hivatal szakemberei végezték el, amelynek teljes anyagát most közöljük első alkalommal.²

E felmérés épületkárokra vonatkozó része kiindulási alapként szolgált a palota első újjáépítési tervváltozatának elkészítéséhez. A belső berendezések és műtárgyak veszteségeinek jegyzékei pedig ma is egyetlen hiteles forrása a palota elméleti rekonstrukciójának. A források közül unikális értéket képvisel a palota első emeleti teremsorának méretjegyzéke.

Az 1949 és 1985 közötti újjáépítés időszakában a palota rendeltetését az alábbi három felső szintű jogszabály rendelkezései határozták meg:

– Az 1949. évi XXV. törvény 49. §-ának 3. bekezdése³ szerint: „A legfőbb állami irányítás és kormányzás céljaira 130 millió forint beruházással Budapesten újjá kell építeni a fasiszta háborúban romba döntött várat”;

– A Gazdasági Bizottság 10.157/1958. (IX. 7.) számú határozatának 2. pontja⁴ szerint: „...a palotát a legfőbb kormányzati szervek reprezentatív kormányzati helyiségeinek befogadására, jelentős kulturális intézmények és egyes kisebb félforgalmú minisztériumok (főhatóságok) jövőbeni elhelyezésére alkalmas rendeltetéssel kell helyreállítani”;

– A Gazdasági Bizottság 10.327/1959. (XII. 30.) számú határozatának 1. pontja⁵ szerint: „A Palotát és környékét a főváros egyik művelődési központjává kell kiképezni”.

A fentiek alapján az újjáépítés során összesen hat tervváltozat készült, amelynek tartalmát és értékelését Kollányi Béla 1990-ben megjelent, *Az újjáépült Budavári palota* című könyve részletesen ismerteti (KOLLÁNYI, 1990). Ugyanakkor a szakirodalom még adós azoknak a forrásanyagoknak a közreadásával, amelyek a palota újjáépítését megelőző szakvéleményeket,⁶ állásfoglalásokat,⁷ valamint a Magyar Dolgozók Pártja felső vezetőinek e kérdésben kifejtett véleményét tartalmazzák.⁸

Az újjáépítés előzményei között különös értéket képvisel a várpalota Duna-parti látképének kialakítására kiírt zártkörű tervpályázat és a vár újjáépítését megtekintő lengyel küldöttség szakvéleménye.⁹

E forrásanyagok bemutatásával kíván a szerző hozzájárulni a szakirodalomban még fennálló hiányok pótlásához.